

Inkluzija djece s Down sindromom u osnovnoškolski vjeronauk

Stapić, Ivana

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Catholic Theology / Sveučilište u Splitu, Katolički bogoslovni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:202:642602>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-27**

Repository / Repozitorij:

[Repository of The Catholic Faculty of Theology
University of Split](#)

SVEUČILIŠTE U SPLITU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET
FILOZOFSKO-TEOLOŠKI STUDIJ

IVANA STAPIĆ

INKLUZIJA DJECE S DOWN SINDROMOM
U OSNOVNOŠKOLSKI VJERONAUK

DIPLOMSKI RAD

iz Religiozne pedagogije i katehetike

kod dr. sc. Mihaela Provića

Split, 2020.

SADRŽAJ

SADRŽAJ	2
UVOD	3
1. LJUDSKO POSLANJE	5
1.1. Čovjek stvoren na sliku Božju	5
1.2. Dostojanstvo ljudske osobe i osobe s posebnim potrebama	7
1.3. Obitelj (temeljna zajednica za čovjeka) i osobe s posebnim potrebama	10
2. DJECA S POSEBNIM POTREBAMA I VJERONAČNA NASTAVA	15
2.1. Djeca s posebnim potrebama	15
2.1.1. Definicija djece s posebnim potrebama	15
2.1.2. Vrste teškoća u razvoju	16
2.2. Rad u školi s djecom s posebnim potrebama	18
2.2.1. Inkluzija djece s posebnim potrebama u osnovnoškolsko obrazovanje	19
2.2.2. Vjeronauk i djeca s posebnim potrebama	22
3. INKLUZIJA DJECE S DOWN SINDROMOM U OSNOVNE ŠKOLE	27
3.1. Definicija djece s „Down sindromom“	27
3.2. Ana djevojčica s Downovim sindromom i rad udruge „Down Split 21“	32
3.3. Anin vjerski odgoj i njena inkluzija u vjeronaučnu nastavu	35
ZAKLJUČAK	39
LITERATURA	44

UVOD

U današnjem svijetu svako 600to do 800to dijete rodi se s dijagnozom Down sindroma. Laički rečeno, jedan maleni kromosom viška, koji ih čini osobama s posebnim potrebama, no i dalje su djeca i slika Božja, kao i zdrave osobe. Zadnjih desetak godina osobe s Down sindromom s pravom uživaju bolji status za razliku od prije, prihvaćeni su u društvo, obrazovanje i rad s njima su kvalitetniji te im je i sam način života bolji. U radu će biti stavljen naglasak na vjeronaučnu nastavu i vjerski odgoj djece s posebnim potrebama, a posebno ćemo istaknuti djecu s Down sindromom. Nećemo puno govoriti o njihovim nedostacima, već ćemo na primjeru djevojčice Ane ući u svijet njihovih životnih, obiteljskih i vjerskih uspjeha. Rad se sastoji od medicinskih činjenica o Down sindromu, ali je u njemu opisana ljepota življenja, ljubav jedne majke i obitelji, njihova upornosti i vjera te na koncu Božja ljubav koja čini nemoguće.

Kako bi smo dobili kompletan uvid u gore navedenu temu u prvom poglavlju govorit ćemo o čovjeku kao slici Božjoj, istaknut ćemo kako je svaki čovjek stvoren iz ljubavi Božje. Stvoren iz ljubavi i pozvan na ljubav prema Bogu i bližnjemu, čovjek jedino biće koje je obogaćeno razumom, prava i istinska slika Božja. Bog koji je poslao svoga Sina Isusa Krista kako bi nam bio primjer čiste ljubavi, toliko čiste da je za nas i naše grijeha bio spreman umrijeti na križu. Nadovezati ćemo se na važnost dostojanstva ljudske osobe i osobe s posebnim potrebama te istaknuti da svaka osoba ima pravo na život, to je temeljno ljudsko pravo i osoba s posebnim potrebama. Nakon dostojanstva, baviti ćemo s obitelji osoba s posebnim potrebama te ćemo vidjeti kako tim obiteljima pružiti vjersku i društvenu pomoć.

U drugom poglavlju dublje ćemo načeti temu i razraditi pojam „djeca s posebnim potrebama“. Odgovoriti ćemo na pitanja tko su oni, kakve sve posebne potrebe postoje, a naglasak ćemo staviti na njihovu osnovnoškolsku vjeronaučnu nastavu i vjerski odgoj. Detaljno ćemo obraditi proces inkluzije i pokazati da je ona jedna od temelja početka rada s djecom s posebnim potrebama. Prikazati ćemo uvjete i načine kako ih uvrstiti u redovne osnovne škole, te kako funkcionira osnovnoškolska vjeronaučna nastava i kateheza s djecom s posebnim potrebama.

Treće poglavlje nosi naziv „Inkluzija djece s Down sindromom u osnovne škole“ i predstavlja glavni dio rada u kojem se nalazi sinteza svega što je prethodno rečeno. Prvo ćemo razraditi pojam „Down sindrom“, a za sve činjenice koje smo naveli prije u radu, primjer će nam biti petnaestogodišnja djevojčica s Downovim sindromom, Ana Jozić. Kratko ćemo uz svjedočanstvo i pomoć njene majke gospođe Angele Jozić, iznijeti Anin život i život njene obitelji, rad udruge „Sindrom Down 21 Split“ i na kraju ono najvažnije, Anin vjerski odgoj i život.

1. LJUDSKO POSLANJE

1.1. Čovjek stvoren na sliku Božju

Teologija stvaranja (teološki traktat “o stvaranju”) dio je opće teologije koja želi odgovoriti na pitanja postanka svijeta u cijelosti, na pitanje smisla njegova postojanja, na pitanje patnje, zla i patnje u svijetu te na pitanje grijeha i njegovih posljedica u svijetu. Među najvažnijim pitanjima teologije stvaranja, pitanje je postanka ljudskog života. Kršćanska teologija je u središte svog promišljanja stavila čovjeka i njegov odnos prema Bogu. Dvadeseto stoljeće donijelo je antropološku revoluciju, kultura i znanost, nakon prestanka govora o čovjeku, ponovno otkrivaju čovjeka i stavljaju ga u središte, no ovaj put čovjek nema pravo postaviti sebe kao neko mjerilo i vertikalnu svijetu.¹

“*U početku stvori Bog nebo i zemlju*”: tim se prvim riječima Pisma tvrdi troje: vječni Bog je dao početak svemu što postoji izvan njega: samo On je Stvoritelj (glagolu 'stvoriti' - u hebrejskom 'bara'- uvijek je Bog subjekt); sveukupnost onoga što postoji (izraženo riječima 'nebo i zemlja') ovisi o onome, koji mu daje da bude.“² Ovim se potkrepljuje činjenica da je Bog subjekt u svemu na ovom svijetu jer ga je On i stvorio, ali čovjeka ne stvara iz potrebe. Čovjek je stvoren iz čiste Božje ljubavi, da ljubi Boga i druge ljude. Kako i samo Sveto Pismo, Knjiga Postanka, govori da je čovjek stvoren na sliku Božju, on biva kruna Božjega stvaranja. „Bog stvara snagom svoje riječi, *Neka bude*. (Post 1,3)“³ „Značajno je da se ta Božja riječ u slučaju stvaranja čovjeka nadopunjava riječima: *'Načinimo čovjeka na svoju sliku, sebi slična.'* (Post 1,26) Prije nego će stvoriti čovjeka, Stvoritelj kao da ulazi sam u sebe da bi se onda potražio uzorak i nadahnuće u otajstvu svoga bitka koje se već tu, na neki način otkriva kao božansko 'Mi'. Iz toga otajstva stvaranjem proizlazi ljudsko biće: „*Na svoju sliku stvori Bog čovjeka, na sliku Božju on ga stvori, muško i žensko stvori ih.*“⁴

Ljudska osoba je tjelesno i duhovno biće, Biblija govori da je Bog stvorio čovjeka od praha zemaljskog i udahnuo mu dah života. Duša u Svetom pismu označava život, cijelu osobu, ona uz to predstavlja i ono najvažnije, a to je duhovno počelo čovjeka.

¹ Usp. Ladislav Nemet, *Teologija stvaranja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003., 7 – 8.

² Hrvatska biskupska konferencija, *Katekizam Katoličke Crkve* (dalje: KKC), Glas koncila, 1994., 290.

³ Svi biblijski citati preuzeti iz: *Biblija. Jeruzalemska Biblija. Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz: „La Bible de Jérusalem“*, Adalber Rebić – Jerko Fućak – Bonaventura Duda, (ur.), Kršćanska Sadašnjost, Zagreb, 2011.

⁴ Ivan Pavao II., *Pismo obiteljima pape Ivana Pavla II.*, IKA, Zagreb, 1994., 13.

Ljudsko tijelo oživljeno je dušom i kao takvo upućuje da je ono Hram Duha Svetoga. Tijelo i duša nisu dvije združene naravi, u cjelini i povezanosti, oni su jedna narav. Sam sveti Pavao moli da naše cijelo biće, duh, duša i tijelo budu sačuvani za ponovni dolazak Kristov. (KKC, 362 – 364) Drugi Vatikanski Sabor u svojoj *Pastoralnoj konstituciji o Crkvi u suvremenom svijetu - Gaudium et spes*, (dalje GS), kreće od toga da je čovjek koji je stvoren na sliku Božju otkupljen u Isusu Kristu. Naš Spasitelj je uzor kršćanima u svemu - poslanju, vjeri i djelima.⁵ Slike iz Starog Zavjeta, ispunjavaju se i prelijevaju u Novi Zavjet, gdje je slika Božja, prerasla u sliku Kristovu. U punini vremena tako dolazi do najvećeg Božjeg čina, a to je slanje Njegova Sina, Isusa Krista. Isus u Novom Zavjetu, biva pravi Bog i pravi čovjek u Njemu se dogodilo hipostatsko sjedinjenje, predstavlja novog Adama, koji je nakon grešnog Adama i njegovih loših djela, došao otkupiti čovječanstvo. Isus Krist predstavlja sliku nevidljivog Boga, kako Ga i sam Pavao naziva, prvijenac od svih stvorenja. Baš u ovakvoj slici Isusa Krista, vrijednost čovjeka, kao slike Stvoritelja dobiva svoj potpuni oblik. Svaki čovjek je zahvaljujući Bogu Stvoritelju i Sinu, prikaz koji Bog na zemlji očituje. Pošto ga je Bog stvorio i slika je Božja, čovjek je biće Božje prisutnosti, koje je pozvano živjeti u zajedništvu s Njim. Terminologija Crkvenih otaca čovjeka naziva pojmom *capax Dei*, što predstavlja biće obogaćeno razumom, spoznajom, sposobno za suradnju s Bogom, međusoban dijalog s drugim ljudima. Čovjek predstavlja biće odnosa, kao što ima odnos sam sa sobom, svojim mislima, Bogom, tako treba imati odnos s drugim ljudima. Jedna od glavnih obilježja čovjeka jest da je on relacijsko (odnosno) biće, biće koje je upućeno na drugoga, zato je Bog u početku i stvorio muškarca, ali mu je podario i ženu, da ne bude sam te da se odnos može razvijati, jer sam ne bi mogao funkcionirati, niti ispuniti svoje poslanje. Čovjek je podaren spoznajom dobra i zla, jer je bio suočen sa stablom života, isto kao što je bio suočen sa stablom spoznaje dobra i zla.⁶ „Čovjek je 'jedino stvorenje što ga je radi njega samoga Bog htio', on je jedini pozvan da spoznajom i ljubavlju dijeli Božji život. U tu je svrhu stvoren, i to je temeljni razlog njegova dostojanstva.“ (KKC, 356)

⁵ Usp. Ante Bekavac, Služenje čovjeku – put djelotvorne ljubavi, preuzeto s:

<http://www.kbd.hr/fileadmin/Arhiva/Dokumenti/Sestrinstvo/dr.sc.Ante-Bekavac-Sluzenje-covjeku-put-djelotvorne-ljubavi.pdf> (20. rujna 2020.)

⁶ Usp. Anton Tamarut, Odnos vjere i razuma u svjetlu čovjekove stvorenosti na sliku Božju, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 2, 245 – 261., ovdje 247.

1.2. Dostojanstvo ljudske osobe i osobe s posebnim potrebama

Nečovječji događaji Drugog svjetskog rata, čovjeka su doveli na sam rub litice i potakli da se okrene onim ključnim razlozima svoga postojanja, a to su ljudska prava, ljudsko dostojanstvo i jednakost za sve. Svi ti događaji doveli su do toga, da se u različitim državama, građanima daju i proglašavaju njihova prava, ono što im pripada rođenjem. Glavni međunarodni dokument za prava i dostojanstvo ljudske osobe jest *Povelja Ujedinjenih naroda*, koja zastupa da narodi Ujedinjenih naroda spase buduće naraštaje od rata, ponovno vrate vjeru u prava čovjeka, dostojanstvo i vrijednost, vrate ravnopravnost, velikih i malih naroda. Povelja potiče da se stvore uvjeti za pravdu i poštovanje obveza, uvjeti za potpomaganje socijalnog napretka. Kao što je donesena *Povelja Ujedinjenih naroda*, isto tako, 1948., donesena je *Opća deklaracija o ljudskim pravima*, gdje se govori o općeprihvaćenom dostojanstvu, koje pripada svakom članu.⁷ „I hrvatski pravni sustav također u Ustavu regulira zaštitu ljudskih neotuđivih prava. Članak 21. stavak 1. navodi: *Svako ljudsko biće ima pravo na život*. U skladu s člankom 14. stavkom 1., to pravo, *postoji neovisno o rođenju*. Uvijek se ide u korist i zaštitu ljudske osobe gdje život ima prednost u službi obrane života i ljudskog dostojanstva.“⁸ Čovjek je kroz stoljeća napredovao u različitim empiričkim znanostima, tehnologiju, tehniku, umjetnost i još mnogo toga razvio je skoro do savršenosti, postigao uspjehe u istraživanjima, različitim izumima, ipak još uvijek traži dublju istinu svega. Osoba koji ima zamračen um, staje na ovim fenomenima, onima koje je napravio sam čovjek, dok onaj koji je otvoren, ali odgovoran za svoje ponašanje, na ovim postignućima ne staje, on traži dublju istinu, samog Boga, koji nam je podario da svatko od nas djeluje po svojoj savjesti, a ne po nagonima ili pritisku. (GS 16) Bog nam je podario savjest i razum, tim darom nas odvojio od ostalih stvorenja da se možemo jasno razlučiti dobro od zla, imajući razum i savjest, na višem smo nivou od drugih bića, ali naša odgovornost je veća. Bog je stvorio ljudski rod, kao muškarca i ženu, stvoreni su na Njegovu sliku, bez obzira na nacionalnost, društveni status ili dob. Imaju dostojanstvo i vrijednost ljudske osobe.⁹ Za očuvanje ljudskog dostojanstva, odgovoran je čovjek, svojim postupcima ukazuje koliko mu je stalo do Boga i drugih. Za očuvanje dostojanstva, potrebno je ući u dublji odnos s Bogom, Božjim i Kristovim očima

⁷ Usp. Ana Puljić – Suzana Vuletić, Dostojanstvo osobe u kontekstu kršćanske antropologije, u: *Služba Božja*, 59 (2019.) 3, 292 – 311, ovdje 297.

⁸ Ana Puljić – Suzana Vuletić, Dostojanstvo osobe u kontekstu kršćanske antropologije, 297 – 298.

⁹ Usp. Bruna Velčić, Čovjek slika Božja i njegova moralna odgovornost, u: *Bogoslovska smotra*, 82 (2012.) 3, 533 – 555., ovdje 545.

gledati i ljubiti svoga bližnjega. Krist je pravi primjer da treba poštivati dostojanstvo svake osobe, cijeli Njegov zemaljski život se temeljio na ljubavi i otkupljenju ljudi. Krist nije gledao društveni položaj čovjeka, izgled i novčani status, već dubinu duše, On je taj koji je očima ljubavi vraćao dostojanstvo ljudskim osobama. To dovodi do zaključka da su ljubav prema drugom i prema Bogu uključuju jedna drugu i da su bitne odrednice za ljudsko dostojanstvo.¹⁰ Iz svega se da zaključiti, da je ljudski život neusporediv s bilo čim na ovom svijetu te da čovjek svoj život mora čuvati, ali i pokloniti ga i drugima. Drugome pokloniti ljubav, vrijeme i zajedništvo, jer čovjek nije jedinka koja može živjeti sama na ovom svijetu, tako ne može ispuniti cilj svoga postojanja. Čovjek je biće odnosa, odnos bi trebao biti čovjekova darovna ljubav za drugoga, ljubav kojom nas je obogatio Bog i njome nas uputio na druge ljude.

Pitanje o ljudskim pravima i ljudskom dostojanstvu, ne odnosi se samo na duhovno i tjelesno zdrave osobe, one koje su sposobne sve svoje obveze i aktivnosti obavljati sami, bez ičije pomoći. To pitanje se odnosi na ljude i djecu s posebnim potrebama, oni imaju ista prava kao i zdrav čovjek, pravo na rođenje, obitelj, osjećaj pripadnosti, odgoj, obrazovanje i rad. Katolička vjera uči da je ljudsko dostojanstvo je nepovredivo, Isus je pokazao koliko je Bogu stalo do svakog čovjeka. Ulazio je u pore društva u koje nitko nije htio, bavio se ljudima koji su na „litici“, odbačeni od svijeta, ponizni i maleni, a u poniznosti opet tako veliki. Kanadski teolog i filozof, Jean Vanier, taj fenomen objašnjava tako da su upravo djeca s posebnim potrebama i invalidi ne samo jednaki ostalim ljudima, već po pitanju dostojanstva čak i povlašteniji. Njihovo srce nije zatvoreno za druge i mentalni sklop je učinjen tako da drugom u potpunosti vjeruje i poštuje ga, svim svojim bićem, takve osobe žive bliže stvarnim ljudskim vrijednostima.¹¹ To nas može potaknuti na razmišljanje, kako je svijet u njihovim očima pun ljubavi, prilika i dostojanstva. Takve osobe ne poznaju međusobne razlike, pogotovo u ljubavi, kao što je otvoreno njihovo srce trebala bi biti otvorena srca i zdravih vjernika. „Kršćansko društvo često je zatvaralo oči pred njihovim problemima, rješavanje tih problema prepustilo njima samima ili odgovornost prebacilo na njihove obitelji. Drugim riječima, rješenje njihova pitanja i statusa te njihove moguće perspektive uključivanja u društvo ostavljeno je njima samima ili njihovim obiteljima. Najčešće je to završavalo tako da su se morali pomiriti s vlastitom

¹⁰ Usp. Benedikt XVI, *Deus caritas est. Bog je ljubav*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, (2006.), 18.

¹¹ Usp. s. Dragica Ivkić, *Specifičnost religioznog iskustva osoba s posebnim potrebama*, u: *Vjesnik Dakovačke i Srijemske biskupije*, 2 (2003.), 90 – 92., ovdje 90.

situacijom, a obitelj bi preuzela skrb o njima.“¹² Ljude i djecu s posebnim potrebama moramo prihvatiti i uklopiti u našu svakodnevnu zajednicu, oni ovise o nama. Kao ljudska bića pozvani smo jedni drugima darivati ljubav, a ljubav se darivanjem množi, stoga naša pomoć takvim osobama ne može biti gubitak, već dobitak. Sam Isus Krist je rekao: "Zaista kažem vam, što god učiniste jednomu od ove moje najmanje braće, meni učiniste!" (Mt 25, 40) On nam je ostavio svoj primjer i nauk, koji moramo slijediti. Izvor naše katoličke vjere je ljubav za druge, koja je svoj vrhunac doživjela s Isusom na križu. „Svi su ljudi stvoreni na sliku jednoga Boga, obdareni su istom razumnom dušom te imaju istu narav i isto porijeklo. Otkupljeni žrtvom Kristovom, svi su pozvani da sudjeluju u istom božanskom blaženstvu: svi dakle uživaju jednako dostojanstvo.“ (KKC, 1934) Crkva i društvo, u slučaju rada s djecom i ljudima s posebnim potrebama, nalaze se na ispitu humanosti, onoliko koliko se pomogne takvoj djeci i ljudima, tolika je razina ljubavi i njihove „prolaznosti“ na ispitu. Ivan Pavao II, u svojoj enciklici *Familiaris consortio*, navještava da Crkva treba svjedočiti dostojanstvu svake ljudske osobe, davati posebnu podršku i solidarnost obiteljima koje imaju djecu s posebnim potrebama, kako se ni u jednom trenutku ne bi osjećali odbačenima od zajednice. Živimo u konzumističkom i materijalnom vremenu te standardi života brzo mijenjaju, Crkva bi u takvom vremenu morala što čvršće iznositi evanđeosku poruku, iskazivati važnost kršćanske ljubavi i vjerničke odgovornosti, posebno prema potrebitima.¹³ Živeći u takvom svijetu sve nam postaje dostupno i lako prihvatljivo. Imati dijete s posebnim potrebama jest izazov, ali najčešće, takva djeca ne dobiju priliku na život. Današnjim razvojem medicine, posebice prenatalne dijagnostike, lako se može utvrditi još u majčinoj utrobi, je li dijete zdravo ili ne, što zna dovesti do prekida trudnoća. Djeca s posebnim potrebama u tom slučaju gube pravo i na ono osnovno, život. Crkva ne može ostati ravnodušna na takve radnje i uz sve živote i osobe potrebno je braniti i one posebnim potrebama.¹⁴ U svojoj braći i sestrama s posebnim potrebama Crkva osjeća Kristovu prisutnost, jer zna da su oni Kristu najbliži. Radom i brigom o njima, širi se evanđeoska poruka svijetu i time integracija osobe s posebnim potrebama u život Crkve je čin promicanja dostojanstva

¹² Vladimir Dugalić, Crkva pred ispitom humanosti, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 9 (2004.), 625 – 626., ovdje 625.

¹³ Usp. Ivan Pavao II., *Familiaris consortio*, *Obiteljska zajednica*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, (2009.), 77.

¹⁴ Usp. Vladimir Dugalić, Naša braća i sestre s posebnim potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 2 (2003.), 81 – 82., ovdje 81.

ljudske osobe.¹⁵ 1975. Godine *Opća skupština Ujedinjenih naroda*, donijela je *Deklaraciju o pravima invalida*, uključujući i osobe s posebnim potrebama. U njoj se govori o njihovoj zaštiti, pravu na rehabilitacijsku skrb, bez obzira odnosi li se na tjelesne ili duhovno oštećene osobe, imaju pravo na uključivanje u normalan život. Deklaracija ističe kako osobe s posebnim potrebama imaju naravno pravo na poštivanje ljudskog dostojanstva, kao i zdrave osobe. Svijet je počeo osluškivati potrebe takvih ljudi i njihovih obitelji, treba istaknuti da to nije nešto što je njima dano, već ono što im u suštini pripada. Tako je i Republika Hrvatska, u svoj Ustav, (Ustav RH, čl. 57.), uvela zakon u kojem jamči posebnu skrb države za osobe s invaliditetom i posebnim potrebama, počevši od njihovog uključivanja u društvo pa do onih osnovnih potreba za život.¹⁶ Djeca i ljudi s posebnim potrebama, invalidi, imaju pravo na svoje dostojanstvo, na ovaj svijet, kao i ostali ljudi nisu došli slučajno, već voljom Božjom, stoga imaju pravo raditi na sebi uz svu moguću pomoć Crkve, države i okoline.

1.3. Obitelj (temeljna zajednica za čovjeka) i osobe s posebnim potrebama

Za Katoličku Crkvu obitelj počinje u trijadi, koju čine otac, majka i dijete. „Obitelj je mjesto u kojem se novi život ne samo rađa nego i prihvaća kao Božji dar.“¹⁷ Dijete je plod ljubavi i nesebičnog darivanja supružnika jedno drugom, ono ne bi trebala biti potreba, nešto što će supružnike zadovoljiti i doći onda kada oni to žele, već čisti dar Božji. Samo obitelj utemeljena na sakramentu braka može djetetu dati temeljne humanističke odrednice, raditi u potpunosti na personalizaciji i socijalizaciji djeteta. „Obitelj je najprirodnije odgojno središte i najidealnija sredina za tjelesni, duhovni i vjerski rast jedne osobe. Prosječna obitelj bolji je odgojitelj od najbolje odgojne ustanove.“¹⁸ Obitelj je prva zajednica u koju se dijete uključuje gdje uči kako se ponašati prema drugima, stječe prve svoje navike i iz obitelji kreće u daljnje izazove, vrtić, školu i na ostala mjesta. Pojam obitelji, nakon II. Vatikanskog sabora i objavljivanja *Gaudium et spes*, dobiva novi značaj. Ljubav supružnika postaje temelj sakramenta braka, samim time njihovo međusobno upoznavanje i darivanje, očituje se darom u obliku djeteta. U vremenima prije II.

¹⁵ Usp. Valentina Mandarić, Pastoralno – katehetski „hendikep“ u susretu s osobama s posebnim potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 9 (2004.), 627 – 630., ovdje 627.

¹⁶ Usp. Vladimir Dugalić, Naša braća i sestre s posebnim potrebama, 81.

¹⁷ Papa Franjo, *Amoris laetitia, Radost ljubavi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, (2016.), 166.

¹⁸ Hrvatska biskupska konferencija, *Direktorij za obiteljski pastoral crkve u Hrvatskoj*, Zagreb, 2002., 27.

Vatikanskog sabora, Crkva nije stavljala toliki naglasak na ljubav supružnika, već na reprodukciju, rađanje djece. Za Crkvu pojam braka, uvijek je bio uzvišen, ženidba je definirana kao intimna zajednica bračnog života i bračne ljubavi, iz koje na temelju uzajamnog darivanja ne samo tjelesnog, već i duhovnog, dobiva se najveći dar, djeca. (GS, 47. –52.) S pravom se govori da je obitelj temeljna zajednica društva, Crkva ju kao ostatak svijeta ne gleda kao mašineriju, odnosno ono što određena obitelj proizvodi to i potroši, jer je danas takav pogled ekonomije i većine društva na obitelj, već kroz pravu istinsku ljubav, onu između Oca, Sina i Duha Svetoga. „Obiteljski život jest anticipacija eshatološke stvarnosti, ljubavi između Oca, Sina i Duha Svetoga. Ona jest mjesto ostvarivanja najdubljeg odnosa međusobnog zajedništva, muž i žena predstavljaju jedno drugom Božji dar i ljubav.“¹⁹ „Crkva je na II. Vatikanskom saboru obitelj nazvala *kućnom Crkvom*, tj. osnovnom stanicom života Crkve.“²⁰ Primjer obitelji kao „kućne Crkve“, mogao se najbolje vidjeti nedavno, kada se Crkva, kao i svijet našla u jeku krize, zbog situacije s virusom „Covid 19“, tada su se služile mise bez naroda. Kršćanske obitelji u tom vremenu su „premjestile“ Crkvu u svoje domove, zajedničko praćenje prijenosa mise na televiziji, kao zajedničke, redovitije i učestalije molitve držale su obitelj u zajedništvu. Takva situacija bi se i mogla nazvati kriznom, ali dok je obitelj na okupu, zajedno s Bogom, gdje god bili svaka kriza se može prevladati. Na ovom primjeru dalo se točno prepoznati ono što je rečeno na II. Vatikanskom saboru te tako i dalje poticati obitelji, da koliko god se nalaze u ubrzanom i modernom svijetu, čine svoje obitelji „kućnim Crkvama“. Kao što smo spomenuli, za svako dijete, obitelj je prva zajednica u kojoj dijete stječe navike društvenih odnosa s drugim ljudima. Koliko je obitelj važna za zdravu djecu, toliko je još važnija za djecu s posebnim potrebama.

Obitelji s djecom s posebnim potrebama, svjesne su da ono što njihovo dijete shvati i stekne u njihova „četiri zida“, u ranijem razdoblju svoga djetinjstva, ključno je za njihov daljnji razvoj, jer tada počinje inkluzija djeteta i njegove obitelji u društvo. „Inkluzija je sustavni proces spajanja djece s teškoćama s djecom bez teškoća iste dobi, u prirodnom okruženju u kojem se djeca igraju i uče. U inkluziji se stvara nov odnos prema svemu što je različito te potiče međusobno podržavanje. Ona radije govori o različitim mogućnostima,

¹⁹ Hrvatska biskupska konferencija, *Direktorij za obiteljski pastoral crkve u Hrvatskoj*, 15.

²⁰ Usp. *Lumen gentium, Dogmatska konstitucija o Crkvi* (21. studenoga 1964.), br. 8, u: *Dokumenti, Kršćanska sadašnjost, Zagreb*, 2008. br.11.

nego o nedostacima.“²¹ Dijete s posebnim potrebama biva izazov i nešto s čime se roditelji još nisu susreli u svom životu. Kada im se saopćava takva vijest znaju se nalaziti u šoku, pojavljuju se osjećaji ljutnje, zbunjenosti, nekada čak i bijesa. Dolazak djeteta s posebnim potrebama u obitelj svim ukućanima mijenja dinamiku života, najčešći izazov i strah je dijete uključiti u društvo svojih vršnjaka, bez odbacivanja od strane društva. Tada kreću upoznavati novi svijet, kod upoznavanja najčešće dolazi do konflikta u obitelji, jer se navike i funkcije svih ukućana mijenjaju. Javljaju se razni oblici reagiranja roditelja i ukućana, potaknuti osjećajem krivnje, razočarenjem, stidom, depresijom. Po istraživanjima 33 posto roditelja djece s posebnim potrebama izražava zabrinutost, 30 posto brine se o tome što će okolina reći, a 48 posto ima osjećaj krivnje i stida. Tada se očituje obiteljska kriza, koju su stručnjaci podijelili na tri djela, prva je ona početna, naziva se i šok krizom, druga kriza dovodi do emocionalnog odbijanja djeteta s posebnim potrebama, ako se ona ne savlada, dovodi do potpunog negiranja djeteta i smještanja u instituciju, treća kriza je ona realna, nju roditelji mogu djelomično kontrolirati, jer ovisi o okolini. Obiteljima s djecom s posebnim potrebama, potrebna je pomoć u izazovu upoznavanja svoga djeteta, jer svako dijete je različito, stoga je tretman pomoći onakav, kakav zahtijeva stadij razvoja djeteta. Roditeljima bi trebala pomoć u vođenju i odgajanju djeteta s posebnim potrebama, od trenutka njihova rođenja ili trenutka određivanja dijagnoze, odnosno stručna intervencija i pomoć obitelji. Potrebno je roditelje uputiti kako prepoznati sposobnosti svoga djeteta, a ne njegove nedostatke, zatim na tim sposobnostima raditi i isticati ih, za njihov bolji daljnji razvoj. Učiti roditelje djece s posebnim potrebama, da oni budu prvi pokretač promjene u društvu, prihvaćanjem svoga djeteta, nastojati promijeniti pogled cijeloga društva.²² Roditelji vjernici žele i duhovnu skrb za svoju obitelj i dijete u tome se ne misli na svećenika, koji će pružiti duhovnu skrb i otići, već o stalnom svećeniku koji je dodijeljen njima. Obitelji bi s njime imale susrete, duhovne obnove, seminare, slavili bi svete mise i euharistiju.²³

²¹ Slavenka Barada, Pristup osobama s teškoćama u razvoju u nastavi vjeronauka, u: *Svjedok*, 20 (2013.), 4 – 13., ovdje 6 – 7.

²² Usp. Zvonka Matoić, Obitelj i osoba s posebnim potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 2 (2003.), 83 – 88., ovdje 83 – 85.

²³ Vladimir Dugalić, Crkva pred ispitom humanosti, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 9 (2004.), 625 – 626., ovdje 647.

Pristupi u radu s obiteljima s djecom s posebnim potrebama točno su određeni, a to su: neposredni (individualni i grupni) i posredni (specifični i redovni).

1. Neposredni oblici rada

Neposredni (individualni) oblici rada, sastoje se od edukativnog i informativnog razgovora, gdje se sasluša iskustvo ili žaljenje roditelja, u svrhu boljeg daljnjeg funkcioniranja. Uz razgovor, postoje i različita savjetovališta, koja su redovita i specijalizirana za takve obitelji, u savjetovalištim je potrebno u potpunosti upoznati situaciju obitelji i usmjeriti roditelje na konkretno rješavanje problema. Većina rodilišta poseže za različitim brošurama i priručnicima, čim se dijete rodi i uvidi se da je dijete s posebnim potrebama, takav oblik se naziva „prva pomoć“, za prvi susret djeteta i roditelja. Postoji i patronažni oblik, gdje stručnjaci u dogovoru s roditeljima, dolaze obiteljima u kuću, tu pomoć koriste obitelji koje žive dalje od mjesta gdje se pruža pomoć ili im dijete ima višestruko oštećenje.²⁴

Neposredni (grupni) oblici rada su različiti roditeljski sastanci, oni se smatraju najjednostavnijim pristupom u radu, prednost je ta što roditelji mogu osjetiti međusobnu blizinu, uvidjeti da nisu sami te izravno razmijeniti iskustva. Postoje sastanci u obliku predavanja i gledanja filmova, gdje se razvijaju diskusije i ostvaraju se vrata različitim pristupima i pitanjima za stručnjake, sastanci u obliku tematskih razgovora, u kojoj sudjeluje manja skupina ljudi, zbog zbližavanja roditelja, tu roditelji iznose svoja iskustva i stanje u obitelji. Seminarski rad, također je neposredni grupni oblik rada, u takvom obliku rada, stručnjak iznosi činjenice, a roditelji iznose svoja iskustva, aktivnost roditelja u takvom susretu je jako bitna, jer stručnjacima se daje povratna informacija. Ljetni seminari za djecu i roditelje, za one roditelje koji su u mogućnosti ići zbog drugih obveza, ova metoda rada je najbolja. Svi zajedno provode duže vrijeme zajedno (7-10) dana, međusobno se družu, izmjenjuju iskustva, uče s djecom kroz igru, na taj način i stručnjaci koji su s njima lakše i bolje komuniciraju, jer ih bolje poznaju. Prednost na odlazak na ovakve susrete imaju obitelji koje dolaze iz socijalno ugroženih sredina. Najčešće, nakon ljetnih seminara, druženje se nastavlja i na vikend susretima, koji se događaju tijekom godine. Nakon svih oblika radova sa stručnjacima, roditeljima je potrebna međusobna

²⁴ Usp. Zvonka Matoic, Obitelj i osoba s posebnim potrebama, 86.

samostalna potpora, bez obzira na stupanj potreba njihove djece, to ostvaruju akciji roditelja, kada se nalaze u različitim udrugama roditelja.²⁵

2. Posredni oblici rada

Posredni specifični oblici radova sastoje se od različitih specijalnih časopisa, koji pomoću pisanih riječi pružaju informacije u kojima roditelji mogu pronaći savjet i naučiti nešto novo, također se uredništvo takvih časopisa uvijek potruži zračiti optimizmom i ukazati na pozitivan primjer. Priručnici su neizbježni za obitelj koja ima dijete s posebnim potrebama, uz edukativne pisane sadržaje, nalaze se i ilustracije, na kojima mogu i raditi s svojom djecom. Obitelj koja ima dijete s posebnim potrebama trebala bi biti informirana o svemu, u čemu im pomažu jednostavni leci i informativno štivo.

Posredni redovni oblici rada najčešće dolaze u informativnim priložima koji su u svim formama, primjer toga je članak u novinama o djetetu i obitelji s posebnim potrebama, prilog u tv emisiji, on može biti informativan ili pak može biti uspjeh djeteta s posebnim potrebama, kako bi se istakla njihova vrijednost na ovome svijetu, za sve one koji iz okoline misle da se ne mogu uklopiti u društvo.²⁶

²⁵ Usp. *Isto*, 87.

²⁶ Usp. *Isto*, 87.

2. DJECA S POSEBNIM POTREBAMA I VJERONAUČNA NASTAVA

2.1. Djeca s posebnim potrebama

2.1.1. Definicija djece s posebnim potrebama

Pojmovi (terminologija) kod izražavanja stanja djece ili odraslih se teškoćama u razvoju mijenjaju se s vremenom, što ovisi o razvoju društva, znanosti i medicine. Jedan od najstarijih pojmova za izražavanje stanja osobe s posebnim potrebama ili teškoćama u razvoju je *defekt*, što znači nedostatak, mana i oštećenje. S vremenom taj se pojam u narodu počeo koristiti u smislu podcjenjivanja i vrijeđanja takvih osoba te umanjivanja njihovih vrijednosti. *Oštećenje* je pojam koji se upotrebljava u dva oblika, somatopsihičko i psihosomatsko, označava smanjenu sposobnost za normalno funkcioniranje u društvu. U oštećenju ulogu ima i društvo, jer nije dovoljno prilagođeno takvim osobama, društveni standardi i vrijednosti su previsoki za daljnji razvoj takvih ljudi, tu se nadovezuje i pojam *nesposobnosti*, koji označava sprječavanje čovjekova daljnjeg razvoja. Danas najrašireniji pojam u laičkom društvu je *hendikep*, ali ovaj se pojam ne koristi u službenoj terminologiji, također označava smetnju koja sprječava određenu aktivnost osobe. Izražava se kada osobe s hendikepom nailaze na različitost u kulturi i društvu, onda kada se ne mogu u potpunosti ostvariti, hendikep uključuje ograničenje opsega ravnopravnog sudjelovanja osobe s posebnim potrebama u životu zajednice. *Abnormalnost* predstavlja ono što odstupa od određenog prosjeka, prosjek je u ovom slučaju interval, a ne točka na mjernoj skali, to je ono što smo spominjali na početku „defektno“, kada osoba odstupa od moguće ili apsolutne efikasnosti. *Invaliditet* je pojam koji predstavlja ograničenje koje proizlazi iz različitih oštećenja zdravlja, osobe s invaliditetom ne predstavljaju skupinu ljudi kojima je potrebna jednaka pomoć, jer svakom od njih je zdravstveno stanje različito. Svakoj osobi treba s invaliditetom treba individualno pristupiti, jer su njihovi problemi i mogućnosti individualni (ovise od osobe do osobe), kako bi im bilo omogućeno potpuno sudjelovanje u društvu.²⁷ Današnja suvremena edukacijsko-rehabilitacijska teorija i praksa, za ovakvu djecu koristi samo dva prihvatljiva naziva, a to su djeca s posebnim potrebama ili djeca s teškoćama u razvoju, dok se za odrasle osobe koristi pojam osobe s

²⁷ Usp. Vesna Krtalić, Osobe s posebnim potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 9 (2004.), 631 – 639., ovdje 631.

invaliditetom.²⁸ Djeca s teškoćama u razvoju ili s posebnim potrebama su djeca s trajnim, urođenim ili stečenim stanjima u organizmu. Prema takvoj djeci potreban je poseban stručan pristup, zahtjevniji nego prema zdravoj djeci, kako bi se omogućilo njihovo izražavanje i razvoj određenih sačuvanih sposobnosti, za što kvalitetniji odgoj, obrazovanje i život djeteta.

2.1.2. Vrste teškoća u razvoju

Postoje različite vrste teškoća u razvoju djece, to su oštećenje sluha, vida, tjelesni invaliditet, mentalna retardacija, poremećaji govorno-glasovne komunikacije i specifične teškoće u učenju, različiti poremećaji u ponašanju, koji su uvjetovani organskim faktorima ili progredirajućim psihopatološkim stanjem (autizam i različite vrste i stupnjevi teškoća u psihofizičkom razvoju). Prva gore navedena teškoća u razvoju djece jest *oštećenje sluha*, u to se ubrajaju gluhoća i naglušost. Gluhoća je stanje kada se ni uz pomoć slušnog pomagala ne može u potpunosti percipirati glas ili zvuk te kada je gubitak sluha na razini od 81 decibela i više. Naglušost je također oštećenje sluha, od 25 do 80 decibela, tada je glasovni govor djelomično ili potpuno razvijen, a sluh je bolji, nego kod gluhoće, gdje ga nema. U sta nje *oštećenja vida* ubraja se sljepoća i slabovidnost, slabovidnošću se smatra kada je na boljem oku, oštrina oka s korekcijskim staklom od 0,4 (40 %) i manja. Sljepoća je predstavlja teži oblik, njom se smatra stanje kada je s korekcijskim staklom na boljem oku oštrina vida 0,10 (10 %) i manje te s centralnim vidom na boljem oku s korekcijskim staklom do 0,25 (25 %), s tim da je vidno polje suženo na 20 stupnjeva ili manje. *Tjelesni invaliditet* sastoji se od više odrednica, tu spadaju oštećenja, deformacije, funkcionalne ili motoričke smetnje. Uzroci ovoga stanja mogu biti različiti kao što su oštećenje centralnog nervnog sustava, perifernog nervnog sustava, oštećenja lokomotornog aparata te oštećenja nastala kao posljedica kroničnih bolesti u tijelu. Jedna od težih teškoća koju mogu imati djeca s posebnim potrebama jest *mentalna retardacija*, ona predstavlja stanje gdje je djetetu nedovršen razvoj intelektualnih funkcija, što je utvrđeno na temelju medicinske, psihologijske, defektološke i socijalne ekspertize te je takvom djetetu uvelike otežano uključivanje (inkluzija) u društveni život.²⁹ Mentalna retardacija ne predstavlja bolest, ona je stanje koje označava ispodprosječno intelektualno funkcioniranje kao i ograničeno svakodnevno funkcioniranje, prije djetetove 18-e godine. Opće intelektualno

²⁸ Usp. Edit Lemal, Obitelj – prvi promicatelj sposobnosti djeteta s posebnim potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 9 (2004.), 643 – 647, ovdje 643.

²⁹ Usp. Slavenka Barada, Pristup osobama s teškoćama u razvoju u nastavi vjeronauka, 4 – 5.

funkcioniranje osobe određeno je kvocijentom inteligencije (dalje IQ). Za točno određivanje IQ testovi kojima se služimo za procjenu inteligencije kod djece moraju biti prilagođeni kronološkoj dobi djeteta i napisani jezikom i izrazima koje dijete u toj kronološkoj dobi može razumjeti. Mentalna retardacija podijeljena je u četiri stupnja, laka, umjerene, teža i teška. Osobe s lakom mentalnom retardacijom imaju IQ od 50 do 69 i on odgovara mentalnoj dobi djeteta od 9 do 12 godina, najčešće kod takve djece javlja se problem u praćenju redovnog školskog programa i nužni su im posebni uvjeti školovanja. Uz rad s njima do adolescencije mogu steći vještine koje odgovaraju djetetu šestoga razreda osnovne škole, također im se preporuča da se opredijele za jednostavnije poslove, kako bi mogli funkcionirati u društvenoj zajednici i obitelji, možda čak i samostalno, ali uz određeni nadzor. Osobe s umjerenom mentalnom retardacijom imaju IQ koji se proteže od 35 do 49, on odgovara mentalnoj dobi djeteta od 6 do 9 godina. Takve osobe i dalje mogu biti neovisne u određenim životnim situacijama, mogu voditi osnovnu brigu o sebi, učiti i komunicirati s drugim osobama. Teža mentalna retardacija izražava se IQ-om koji se proteže od 20-34, procjenjuje se da je takvim osobama mentalna dob na razini djeteta od 3 do 6 godina te im je potrebna svakodnevna pomoć za osnovnu brigu o sebi. Teška mentalna retardacija izražava se IQ-om ispod 20, dok je mentalna dob takvih osoba i djece na razini djeteta ispod 3 godine. Takve osobe imaju ograničenja u komunikaciji i pokretljivosti te im je potrebna stalna pomoć i njega o njima. Iz ovih stupnjeva mentalne retardacije da se zaključiti da ovo nije jedinstvena bolest te da svaki stupanj mentalne retardacije iziskuje poseban pristup i odnos.³⁰ „Oštećenje govora kod mentalno retardirane djece dijelimo na alogije i dislogije. Termin alogija odnosi se na nesposobnost govorenja poradi mentalnog deficita. Alogija se u pravilu javlja u djece s težim i teškim oblikom mentalne retardacije. Terminom dislogije obuhvaćene su sve specifičnosti verbalne komunikacije vezane uz mentalnu retardaciju, a one su u različitom stupnju izražene u onih koji usvajaju govor; to su u pravilu lako mentalno retardirani, te osobe s umjerenom mentalnom retardacijom. Uz dislogije, koje su sinonim za specifičnosti govora mentalno retardiranih, najučestaliji su poremećaji artikulacije.“³¹ U skupinu s *poremećajima govorno-glasovne komunikacije* (glas, govor, jezik, čitanje, pisanje) spadaju teškoće u učenju, to su smetnje u području, čitanja (disleksija, aleksija), pisanja (disgrafija, agrafija), računanja (diskalkulija, akalkulija). *Poremećaji u ponašanju* uvjetovani su organskim

³⁰ Usp. Anđela Jurković, Mentalna retardacija, što je to?, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 9 (2004.), 639 – 640., ovdje 639.

³¹Vesna Krtalić, Osobe s posebnim potrebama, 633.

faktorom, oni zahtijevaju osposobljavanje takve djece za život i rad. Jedan od tih poremećaja je autizam, predstavlja poremećaj emocionalne stabilnosti, psihomotornih sposobnosti, inteligencije, verbalne i socijalne komunikacije. Autistične osobe su povučene, udaljuju se od skupine, najčešće imaju otežanu glasovno-govornu komunikaciju i poznati su po svojoj nesvrhovitoj perseveraciji i aktivnosti. U skupinu poremećaja u ponašanju uz autizam svrstavaju se i različite ostale vrste teškoća u psihofizičkom razvoju. Iz svega gore navedenog, navesti ćemo konkretne karakteristike, od kojih jedna ili više može obilježavati dijete s posebnim potrebama i teškoćama u razvoju:

- Govor im je neispravan, a rječnik oskudan
- Pojavljuju se poteškoće u razumijevanju jezika
- Za vrijeme igre, igraju se kao djeca niže kronološke dobi
- Imaju slabiju motoričku koordinaciju, neobičan hod i ponavljajuće pokrete, koji su karakteristični osobno za njih
- Nakon prve školske godine i dalje imaju probleme kod jednostavnih zadataka, njihova karakteristika je da precrtavaju različite oblike preko crte, najčešće zamjenjuju slična slova, ne mogu se prisjetiti pet brojeva u nekom nizu
- Koncentracija im je slaba, kao i pamćenje, postoje elementi hiperaktivnosti, agresije ili apatije ³²

Dijete s posebnim potrebama se smatra također i učenikom s posebnim potrebama ili teškoćama u razvoju, to znači da posjeduje teškoće u učenju, koje su znatno veće nego kod njegovih vršnjaka. Takav učenik iziskuje poseban pristup radu i učenju, uz posebni odgojno-obrazovni program.³³

³² Usp. Slavenka Barada, Pristup osobama s teškoćama u razvoju u nastavi vjeronauka, 6.; Usp. Aleksandra Krampač-Grljušić – Ivana Marinić, *Posebno dijete: priručnik za učitelje u radu s djecom s posebnim obrazovnim potrebama*, Grafika, Osijek, 2007., 32 – 33.

³³ Usp. Slavenka Barada, Pristup osobama s teškoćama u razvoju u nastavi vjeronauka, 6.

2.2. Rad u školi s djecom s posebnim potrebama

2.2.1. Inkluzija djece s posebnim potrebama u osnovnoškolsko obrazovanje

U prvom poglavlju spominjali smo pojam inkluzije, govoreći kako je obitelj prva zajednica koja dijete uključuje u svoj zajednički život, ali i u društvo. Pojam inkluzija dolazi od latinske riječi *incluso*, što znači uključivanje, obuhvaćanje, predstavlja proces u kojem se djeca s posebnim potrebama uključuju u sustav kao ravnopravni sudionici, uz to da svako dijete ima osiguravajući pomoć onda kada mu je potrebna. Uz pojam inkluzije u radu s djecom s posebnim potrebama pojavljuju se pojmovi segregacija i integracija, svaki od ovih pojmova iako je u suštini sličan uvelike se razlikuje jedan od drugih. Segregacija znači rastavljanje, to je proces kada se dijete s posebnim potrebama smješta u ustanovu ili grupu gdje je edukacija prilagođena njima, odnosno s djecom koja imaju slične posebne potrebe. Integracija je pojam sličan segregaciji, ali u procesu integracije dijete dio vremena provodi u redovnom obrazovnom procesu, dok je u drugi dio vremena uključen rehabilitacijski program. Od ova tri načina uključivanja djece s posebnim potrebama u školsko – obrazovni sustav i društvo, inkluzija je najbolja za razvoj takve djece. U procesu inkluzije djeca s posebnim potrebama susreću se s zdravom djecom, tako da se i zdrava djeca u tom procesu mogu naučiti pomagati te razvijaju osjećaj empatije. Proces inkluzije potiče njihovo druženje i prihvaćanje u različitosti, zdrava djeca se tada privikavaju na poseban pristup i kroz igru sudjeluju u napretku djeteta s posebnim potrebama, uz uspješnu inkluziju djeca s posebnim potrebama mogu biti u potpunosti uključena prihvaćena u razredno društvo. Inkluzija ne govori o manama i nedostacima djece s posebnim potrebama, već o njihovim mogućnostima u zajednici, postavlja takvu djecu i zdravu djecu u ravnopravni položaj i pruža im jednaku mogućnost u učenju, odgoju, radu i igri, neophodna je komponenta kvalitetnog obrazovanja.³⁴ U inkluziji djece s posebnim potrebama u redovite škole postoje principi koji predstavljaju početnu točku rada.

- Potrebno je stvoriti ugodno ozračje i međusobnu prihvaćenost u skupini, kao i stvoriti atmosferu demokratskog poštivanja različitosti u radu, međusobnu empatiju i socijalnu prihvaćenost.
- Treba se poštivati načelo individualizacije, koje će se metodički različito provoditi ovisno o vrsti teškoće.

³⁴ Usp. Slavenka Barada, Pristup osobama s teškoćama u razvoju u nastavi vjeronauka, 6 – 7.

- Učitelj/vjeroučitelj bi trebao što više ako je moguće raditi u grupi, radionicama, a što manje se služiti frontalnim radom (učitelj-učenik). U didaktičko-metodičkom smislu rad s djecom s posebnim potrebama podrazumijeva prilagođen program i usporeniji tempo rada, uz posebno pripremljena nastavna sredstva koja iziskuju individualan rad.
- Kada dijete s posebnim potrebama niže uspjehe i napredak u nastavi, to predstavlja dobru suradnju roditelja i učitelja, to znači da roditelji i u svom domu rade s djecom u suradnji s učiteljem.
- Nužna je upotreba konkretnog očiglednog materijala (s time djeca s posebnim potrebama prepoznaju je li im nešto poznato-nepoznato, bliže-dalje, lakše-teže...), posebno kada uče usvajanje pojmova, uz mogućnost da se tim stečenim znanjem mogu koristiti u novim situacijama i da ih mogu povezivati u svakodnevnom životu.
- Načelo „korištenja“ svih mogućih senzorskih područja kod djece s posebnim potrebama (vid, sluh, kinestetika), uz primjenu programa bazične perceptivno-motoričke stimulacije. To je osnova za uspješniji kasniji život, pri čemu je potrebno adaptirati didaktičke materijale u skladu s mogućnostima učenika s posebnim potrebama.³⁵

Tim načelima ostvaruje se socijalizacija djece s posebnim potrebama, bolji stav učitelja prema njima, prihvaćanje različitosti s obje strane, razvoj tolerancije, jačanje odnosa, hrabrost u traženju pomoći (nije sramota pitati) te razvoj kompletne ličnosti za daljnji život zdravog djeteta i onoga s posebnim potrebama. Postoje različiti oblici rada koji se koriste u redovnim osnovnim školama za rad s djecom s posebnim potrebama, oni se dijele u 3 dijela; potpuna integracija, djelomična i posebni odjeli s posebnim programima. *Potpuna integracija* je oblik rada u kojem dijete s posebnim potrebama provodi vrijeme i rad s ostalom djecom u razredu po redovitom ili posebnom programu uz individualizaciju. U slučaju da dijete s posebnim potrebama radi po redovitom programu, individualizaciju mu pruža pomoćnik ili asistent u nastavi. Pomoćnik u nastavi pruža pomoć djetetu s posebnim potrebama onoliko koliko je ona potrebna s obzirom na njegove mogućnosti. Za posao pomoćnika u nastavi nije potrebna stručnost u edukacijsko-rehabilitacijskoj grani, jer je pomoćnik u stalnom kontaktu s roditeljima i stručnim timom škole koji određuje na koji

³⁵ Usp. Zora Zuckerman, *Summa pedagogica: inkluzivno obrazovanje učenika s razvojnim teškoćama*, Naklada Benedikta, Velika Gorica, 2016., 18.

način i kolika je razina pomoći koja biva pružena djetetu. Razlika između asistenta i pomoćnika u nastavi je ta da asistent pomaže i učitelju u odgojno – obrazovnom procesu, za posao asistenta potrebna je stručnost u edukacijsko-rehabilitacijskoj grani, kao njegovatelj, radni terapeut, učitelj i slično. *Djelomična integracija* također se može podijeliti na dva dijela, gdje učenik s posebnim potrebama uči u redovitom razrednom odjelu predmete s područja kulture, a u posebnom razrednom odjelu obrazovne predmete po prilagođenom programu. Treća opcija za oblike rada s djecom s posebnim potrebama je *posebni odjel s posebnim programom*, on se provodi u posebnim odgojno – obrazovnim ustanovama po redovitom ili prilagođenom programu. Djelomična integracija u posebnim odgojno – obrazovnim skupinama koristi se za djecu koja posjeduju laku stupanj mentalne retardacije, dio gradiva koji je za njih kompliciraniji savladavaju u skupini po prilagođenom programu, a ostali dio u koji mogu savladati u matičnom razredu s ostalim učenicima, uz individualizaciju. Prilagođeni program razvijen je za učenike s posebnim potrebama, temelji se na njihovim razvijenijim sposobnostima i uvažava njihove teškoće koje ih razlikuju od drugih učenika. Potrebno je prilagoditi program određenih predmeta, onih u kojima su vidljive učenikove teškoće u svladavanju sadržaja i učenju. Zadaća učitelja je da izvedbeno smanji određene previsoke obrazovne zahtjeve (u program uvrsti samo onaj dio sadržaja koji učenik s posebnim potrebama može savladati). Učitelju/vjeroučitelju je potrebno mnogo truda i rada za razvoj prilagođenog programa te mora stalno biti u kontaktu s roditeljima i stručnim timom škole, jer prilagođeni program iziskuje drugačiji rad nego s ostalom djecom. Poželjno je da takav program bude bogat različitim metodama, kao što su rad u grupi i učenje kroz iskustvo, prepun didaktičkih materijala od kojih su najčešći različiti materijali papira i predmeti za računanje u matematici, tim dijete lakše usvaja i razumje gradivo koje je predstavljeno.³⁶ Individualizirani pristup u radu s djecom s posebnim potrebama je suvremeni program rada koji zahtijeva stručno usavršavanje nastavnika i timski rad, nastavnik mora biti u kontaktu s razrednikom, psihologom, pedagogom, ravnateljem i roditeljima čija je suglasnost potrebna za rad. To je pedagoški program koji sadrži prilagodbu sadržaja, ciljeva, strategije podrške i aktivnosti u svrhu većeg poticaja i mogućnosti učenika, da i on mogao savladati sadržaj na djelatnoj, afektivnoj i spoznajnoj razini.³⁷

³⁶ Usp. Slavenka Barada, Pristup osobama s teškoćama u razvoju u nastavi vjeronauka, 6 – 10.

³⁷ Usp. Marijanka Dominiković, Rad s učenicima s intelektualnim teškoćama, u: *Svjedok*, 20 (2013.), 13 – 18, ovdje 14.

2.2.2. Vjeronauk i djeca s posebnim potrebama

Djeca s posebnim potrebama imaju poteškoća u učenju, određivanju percepcije, pamćenju, zaključivanju, asocijacijama, završavanju zadanih zadataka, a ako su im smanjene i adaptivne sposobnosti, tada imaju problema sa snalaženjem u okolini. Neki od didaktičko-metodičkih primjera pristupa djeci s posebnim potrebama je da se uspostavi ozračje prijateljstva, u razgovoru koristiti verbalni i neverbalni govor (različite geste, mimike lica, tapšanje po ramenu), naučiti ih da primanje pomoći od drugih učenika nije sramota, već da je hrabro pitati pomoć i napredovati u adaptivnom ponašanju. U Ustavu Republike Hrvatske (čl. 65) navedeno je da je osnovno školovanje obavezno i besplatno za svu djecu te da je u skladu sa sposobnostima djeteta. Prema čl. 4 i 7 *Pravilnika o osnovnoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju* imamo dva vida uključivanja djece s posebnim potrebama u sustav odgoja i obrazovanja, to su redovni nastavni program i djelomično uključivanje učenika.

Redovni nastavni program uz individualizirani pristup najčešće pohađaju djeca koja imaju poteškoće sa sluhom i vidom, a djelomični nastavni program djeca koja imaju intelektualne poteškoće, odnosno dio gradiva rade po prilagođenom nastavnom programu, a drugi dio po redovnom, ovisi kolike su njihove adaptivne sposobnosti. U vjeronaučnoj nastavi kada vjeroučitelj provodi individualizirani program potrebno je učenikovim roditeljima točno navoditi aktivnosti i sadržaje koje je poželjno da učenik s posebnim potrebama provodi s roditeljima kod kuće, a to su najčešće jutarnja molitva, sveta misa, molitva prije jela i pjesmica pred spavanje.³⁸

U vjeronaučnoj nastavi izrada individualiziranog programa ima svoje etape, a to su inicijalna procjena vjeroučenika, plan i program podrške, postignuće, mijenjanje programa u skladu s napretkom vjeroučenika. Inicijalna procjena za rad u vjeronaučnoj nastavi uključuje poznavanje vjeroučenika, njegove vjerske i intelektualne mogućnosti i vještine. Vjeroučenik je u inicijalnoj procjeni cilj, a ne sadržaj, u obzir se uzimaju njegove mogućnosti u vjerskom razvoju, a ne nedostaci. Vjeronauk je predmet u kojemu vjeroučenik s posebnim potrebama, ako mu se pristupi na pravi način uz kreativnost može savladati sadržaj, uz pomoć vizualne podrške. Ona je namijenjena edukaciji vjeroučenika s

³⁸ Usp. Marijanka Dominiković, Rad s učenicima s intelektualnim teškoćama, *Svjedok*, 20 (2013.), 13 – 14.

posebnim potrebama, to je prilagođena metoda rada gdje vjeroučenici dolaze do cilja na temelju doživljenoga iskustva. Vjeroučitelj pristupa radu najčešće ovim metodama vizualne podrške, prepoznavanje simbola i sličica, dodavanje, pokazivanje, imenovanje, prepoznavanje određenih riječi preko sličice, sastavljanje i čitanje samom pisane riječi te povezivanje slika i riječi u parove. Kada vjeroučenici uspješno izvrše svoje zadatke moći će usporediti odgovarajuće slike i rečenice, iako ne znaju čitati moći će prepoznati tekst kroz sliku. Vizualizacija je ključna u vjeronaučnoj nastavi potiče učenikovu motivaciju i budi interes za radom. Motivacijom vjeroučenik s posebnim potrebama iznosi svoje mišljenje i stavove o sadržaju koji se obrađuje, buđenjem interesa za vjeronaučni sadržaj u učeniku se budi znatiželja da nešto vidi, čuje, predoči, sazna ili oponaša. Vizualizacijom se vjeroučeniku pospješuje pažnja u stanju je kroz igru i zabavu učiti. Uz vizualnu tehniku u vjeronaučnoj nastavi, vjeroučitelji se služe i meditativnom glazbom, koja učenika umiri, ali potrebno je krenuti od njihove iskustvene spoznaje, koja prelazi u zornu, a zorna u vjersku istinu koju vjeroučenik nauči i usvaja za daljnji vjerski život. Potrebna je potpuna prilagodba sadržaja, poželjno je da svi biblijski tekstovi koji se obrađuju budu potkrijepljeni slikovnim materijalima, jer slikovni materijali imaju edukacijsku, informacijsku i odgojnu ulogu te omogućuju komunikaciju i iskustvo. Slika kod takvih vjeroučenika budu emociju i uz intelekt vjeroučitelj ima više pristupa njegovim osjećajima te ga tako može motivirati i aktivirati na samostalno učenje. Vjeroučeniku je potrebno priložiti kratak i jasan biblijski tekst, ako ima nepoznatih riječi da ih se zamjeni poznatima ili da se izdvoji dovoljno vremena da vjeroučenik s intelektualnim poteškoćama usvoji nepoznatu riječ. Prije čitanja ili obrađivanja prilagođenog biblijskog teksta potrebno je podcrtati sve ključne riječi u tekstu, time dijete može uvidjeti i odrediti što je bitno za usvojiti, vjeroučitelj je obavezan pratiti rad djeteta i ishod rada. Lakše usvajanje sadržaja kreće identifikacijom ka oživljavanju biblijskog teksta i završava dramatisacijom. Identifikacijom neke uzorne osobe u biblijskom tekstu s kojom se vjeroučenik može poistovjetiti ili ju gledati kao uzor u dobrim djelima, vjeri i molitvi, tako se potiče vjeroučenikovo dublje razmišljanje i unutarnje bogatstvo. Poznato je da su djeca s intelektualnim poteškoćama izvrsni imitatori i u najviše slučajeva se vole poistovjetiti s dobrim likovima. To je prilika da vjeroučitelj oživi biblijski tekst i uz pomoć igre, glume i dramatisacije vjeroučenika u potpunosti približi sadržaju, uz to se spontano radi i na vjerskom odgoju učenika, motivaciji, adaptivnom ponašanju te se dođe do cilja.³⁹

³⁹ Usp. *Isto.* 14– 16.

Konkretni primjeri rada u vjeronaučnoj nastavi s vjeroučenicima s intelektualnim poteškoćama: „Milosrdni Samaritanac: *Ja sam milosrdni Samaritanac. Prolazila sam. Vidjela sam čovjeka na podu krvavog. I pomogla sam mu i stavila ga na devu i otišli smo kući skupa. Radosna sam jer sam pomogla.* (N.N.) Identifikacija - oživljavanje teksta: *Izranjena sam, ležim na podu, nitko mi ne pomaže. Gledali su kako mi krv teče, otišli su.* (N.N.) *Kako krvariš, pomoći ću ti zaviti rane, povest ću te kući, nahranit ću te i dati ti nešto popiti.* (N.N.) Pisano izražavanje: *Ja da bi volio tog čovika, ja bi ga odveo kući, okupao bi ga, dao bi mu jesti i piti vode, a onda bi ga stavija u svoj krevet, pomolija se Bogu da njemu bude bolje i da već sutra može znati što mu se dogodilo od tih ljudi zli. Zato se što prije moramo okrenuti Bogu, jer on ti daje sve i ne napušta te nikada. To ja osjećam u svom srcu. Bože spasi svijet i neka ratovi završe u svim gradovima, jer ovo što je moj Bože na vijestima to je prešlo svaku granicu. I spasi ljude od zla, jer sve što oni naprave – to im se vraća. A ja ću se truditi da budem dobar i da što manje psujem.* (N.N.)⁴⁰

Vrednovanje vjeroučenika označava proces praćenja i vrednovanja vjeroučenikova rada i cilja, u slučaju da cilj nije ostvaren ili je djelomičan, tada bi trebalo doći do promjena u načinu rada. Treba biti uporan u traženju cilja ka uspješnom svladavanju gradiva, ako jedna metoda ne pomaže primijeniti drugu. U slučaju da je cilj uspješno ispunjen tada se vjeroučeniku trebaju zadavati teži i zahtjevniji zadatci, kako bi njegovo znanje i vještine bivali veći. Najbolje o tome govori Papa Ivan Pavao II., u svojoj apostolskoj pobudnici *Catechesi tradendae* (br. 41), gdje naglašava da se vjerski sadržaj treba prenositi djeci s posebnim potrebama s jednakim žarom kao i zdravoj djeci. *Radi se ponajprije o djeci i mladima opterećenima tjelesno ili duševno. Oni imaju pravo, kao i drugi u njihovoj dobi, upoznati tajnu vjere. Veće poteškoće koje oni susreću čine još zaslužnijima njihove napore i napore njihovih odgojitelja.*⁴¹

Crkva kao zajednica vjernika ne gleda osobe s posebnim potrebama samo kao izvor ljubavi i služenja, već želi da oni budu punopravni aktivni članovi Crkve, primjer drugima, da svojim aktivnostima i žarom vjere zapitaju druge ljude jesu li u potpunosti iskoristili sve svoje talente i mogućnosti. Papa Ivan Pavao II., obraćajući se ljudima koji rade s djecom s posebnim potrebama naglasio je da biti odgojitelj nije lako, pogotovo osobama s teškoćama u razvoju. Za takav posao potrebna je milost i nadnaravna ljubav, kojom se tuđi život i dostojanstvo poštuju. Kakva god osoba bila ili kakvu god poteškoću imala, papa

⁴⁰ *Isto*, 16 – 17.

⁴¹ *Usp. Isto*, 17.

govori da se tu radi o Božjem stvorenju, osobi stvorenoj na sliku i priliku Stvoritelja, pozvanoj da sudjeluje u božanskom životu. Govori da je rad odgojitelja djece s posebnim potrebama nezamjenjiv te da budu ustrajni u svom pozivu, služenju malenima, da budu primjer drugima i živi dokaz čiste vjere i ljubavi.

Nositelj kateheze je Crkva, dok je vjeronauka u školi, škola. Djeca s posebnim potrebama i djeca također imaju pravo na katehezu u crkvi (župi), uz sve to i sadržaj kateheze trebao bi biti prilagođen. Globalni cilj crkvene kateheze nije teoretsko znanje vjerskih istina i molitvenih formula, već sama vjera djeteta s kojom crkvena kateheza ne može raspolagati nego samo pomoći na puti ka vjeri i Isusu. Kod tumačenja Svetog pisma na katehezi, kao i u školi treba biti oprezan i sadržaj prilagoditi takvoj djeci, rečenice trebaju biti kratke, bitne činjenice ponavljati više puta, pripovijedati u sadašnjem vremenu. Treba im se predložiti slika Isusa koji je milosrdan, koji prihvaća siromašne, bolesne i slabe, koji im želi biti brat i prijatelj. Molitva s djecom s posebnim potrebama predstavlja molitvu dječjim jezikom uz pomoć slika, simbola, djeca slike i simbole ponekad razumiju više nego riječi samih osoba. To znači da i osoba koja radi s takvom djecom se u potpunosti treba predati svom radu i zaroniti u svijet molitve uz slike i simbole. Kroz slike i simbole djeca će se uvijek sjetiti onoga što su molili i to će im ostati zabilježeno u pamćenju kroz različite životne situacije. Osobe s posebnim potrebama osjećaju Božju blizinu, otvoreni su za susret s Bogom, oni su čista srca i nemaju teškoga grijeha. Roditelji djece s posebnim potrebama prije nego im dijete primi sakramente, također trebaju svoje dijete slati na evangelizaciju i katehetizaciju. Za djecu s posebnim potrebama treba imati više razumijevanja i vremena, nego za zdravu djecu, tako da je poželjno da roditelji takve djece budu u kontaktu i suradnji s pastoralnim djelatnicima i župnicima. Navještaj vjere mora biti potpun i cjelovit, ali prilagođen njima. Djeca s posebnim potrebama jednaka su kao i zdrava djeca, imaju svoja prava i odnos prema njima se treba temeljiti na pravu, a ne sažaljenje. Kada se radi o primanju svetih sakramenata, u ovom slučaju svete pričesti i krizme, poželjno je da sakramente prime sa svojim vršnjacima, no ponekad se savjetuje roditelje da malo pričekaju. Pod tim da se pričekava ne misli se ništa loše, već da dijete bude bolje pripremljeno za susret s Kristom, da u hostiji vidi Krista, a ne komad kruha. Takva djeca ne moraju znati sve formule i molitve napamet, jer u većini situacija se pogube i ne znaju što treba kazati, najbitnije je da je njihova duša čista. Važno je da se djeca s

posebnim potrebama osjećaju prihvaćenima u svojoj crkvenoj zajednici i da provode ugodno vrijeme sa svojim vršnjacima, roditeljima i pastoralnim djelatnicima.⁴²

⁴² Željko Čekolj, Kateheza i vjeronauk za osobe s posebnim (psihičkim) potrebama, *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 2 (2003.), 92 – 93, ovdje 92 – 93.

3. INKLUZIJA DJECE S DOWN SINDROMOM U OSNOVNE ŠKOLE

3.1. Definicija djece s „Down sindromom“

Ovaj rad se odnosi na vjerski, školski odgoj i obrazovanje djece s posebnim potrebama, pogled Crkve i društva na njih, no najveći naglasak se stavlja na djecu s Down Sindromom. Down sindrom je u današnjoj ljudskoj populaciji jedan od najčešćih genetskih poremećaja koje dovode do toga da se dijete rađa s mentalnom retardacijom. „Mentalna retardacija nije bolest, već naziv za skup genetskih, medicinskih i socijalnih stanja iz kojih proizlazi značajno ispodprosječno intelektualno funkcioniranje osobe. Ona se ne može liječiti.“⁴³ Odlike su joj smanjena sposobnost razumijevanja, problemi u korištenju govora, sporije usvajanje vještina čitanja i pisanja, sporiji napredak, slabije motoričke sposobnosti kratkotrajna pažnja i lako zaboravljanje činjenica, kratkotrajna koncentracija, najčešće prisutna nesamostalnost, u ponašanju su hiperaktivni ili usporeni.⁴⁴

Rasprostranjenost poremećaja je ta da se jedno od 600 do 800 djece rodi sa Down sindrom, nažalost većina trudnoća u kojima se razvija dijete s Down sindromom završi spontanim pobačajem.⁴⁵ Ljudski organizam sastavljen je od velikoga broja stanica koje imaju svoju jezgru u koju su smješteni geni, a oni su grupirani kromosomima. Jezgra se sastoji od 46 kromosoma po pravilu 23 od oca i 23 od majke. Posebnu ulogu imaju zametne stanice roditelja u kojima se nalazi genetski kod djeteta. Ako u vrijeme stanične diobe spolnih stanica dođe do pogrešnog prijenosa kromosoma, odnosno da u jednoj stanici bude višak cijeloga kromosoma ili samo dio, koji je numeriran kao 21 (stanica posjeduje 23 različita kromosoma, označeni su brojevima od 1 do 22, a 23 je spolni kromosom), tada dolaze do pojave sindroma. Sindrom rjeđe nastaje nakon oplodnje, u najmanjem broju slučajeva se pojavljuje već u spermijima, a najčešće u jajnoj stanici. Kod pojave Down sindroma stanice ne sadrže 46 kromosoma nego 47, jedan kromosom više, to je broj 21 i postoje tri kopije kromosoma 21, zato se ovaj sindrom još naziva i trisomija 21.⁴⁶ „Down sindrom se u literaturi susreće pod različitim imenima: idiotia furfuracea (Seguin), kretinismus furfuraceus (Esquirol), mongoloidna distrofija, mongoloidna idiotija, mongoloizam, mongoloidizam (Schmid), mongoloidna akromikrija, nezavršeno dijete,

⁴³ Aleksandra Krampač Grljušić – Ivana Marinić, *Posebno dijete: priručnik za učitelje u radu s djecom s posebnim obrazovnim potrebama*, Grafika, Osijek, 2007., 31.

⁴⁴ Usp. Anđela Jurković, *Mentalna retardacija, što je to?*, 639 – 640.

⁴⁵ Usp. Vida Čulić – Srđana Čulić, *Sindrom Down*, Udruga 21 za Sindrom Down, Split, 2009, 25.

⁴⁶ Usp. Dinka Vuković – Irena Tomić Vrbić – Silvija Pucko – Anita Marciuš, *Down sindrom – vodič za roditelje i stručnjake*, Hrvatska zajednica za Down sindrom, Zagreb, 2014., 16.

fetalizam i 21-trisomija.⁴⁷ Danas se smatra da je većina tih naziva zastarjela i koristi se pojam Down sindrom ili 21-trisomija. Poznato je da svaka bolest ima više oblika pa tako i ova, uz klasičnu 21-trisomiju, čija je zastupljenost 95% postoje još dva oblika mozaicizam i transkolacija. Mozaicizam je pojava kada postoje dvije različite vrste stanica, jedna s normalnim brojem 46 kromosoma, druga 47, to je najmanje rasprostranjen oblik i pojavljuje se u 1% do 2% slučajeva. Transkolacija ili premještanje je pojava kada se dio 21. kromosoma odvoji tijekom podjele stanica i uhvati se za drugi kromosom, tu ne dolazi do promjene broja kromosoma, ukupan broj je i dalje 46. Do pojave premještanja dolazi zbog prisutnosti dijela 21. kromosoma u drugi kromosom, bez obzira što je i dalje broj kromosoma 46 i tako u ovom slučaju dolazi do Down sindroma.

Razlog pojavljivanja ove vrste sindroma još uvijek i u suvremenom svijetu je nepoznat. Obavljena su razna istraživanja, ne ovisi o vanjskim činiteljima niti se može na njega utjecati. Po istraživanjima i statistikama veća je mogućnost da se pojavi u trudnoći kod žena iznad 35 godina. Kod žena koje zatrudne nakon 35-te godine vjerojatnost je da će se roditi 1 od 400 djece s Down sindromom, kako žena stari mogućnost za sindromom se povećava, tako do 40-te godine ona je 1 naspram 110, do 45-te godine žene 1 naspram 35. Isto tako ovo istraživanje nalazi a kontradiktornost, jer su to rodilje samo 30% djece s Down sindromom, ostalih 70% odnosno većina su žene mlađe od 35 godina. Postoji još jedna teorija koja objašnjava zašto dolazi do sindroma odnosno nerazdvajanja, a to nije starosna dob majke, već starost jajašaca koje treba oploditi. Iz ovih istraživanja dolazimo do zaključka da trisomija 21 kao bolest nije nasljedna, ali ako majka ima jedno dijete s Down sindromom postoji velika mogućnost te pojave i kod drugog djeteta, u slučaju pojave transkolacije poželjno je napraviti dodatne pretrage kako bi se točno odredio njen tip. Ovaj sindrom ima svoja specifična obilježja i najčešće se ona odmah na porodu mogu uočiti, no ipak je potrebna točna lječnička dijagnoza, koja se obavlja pretragom krvnih stanica djeteta za potrebe kariotipa. On pokazuje izgled kromosoma izoliranih iz jedne stanice i ako se pronađe višak cijelog ili dio 21. kromosoma tim se potvrđuje da je dijete rođeno s DS. Djeca s Down sindromom imaju karakterističnu fizičku konstrukciju tijela i lica, koja ih izdvaja od druge djece i nemoguće ih je ne primjetiti, zbog toga se odmah i na porodu može razlučiti je li dijete rođeno sa sindromom ili nije. Jedna od fizičkih karakteristika takve djece je mala glava na kojoj se nalaze oči koje imaju kosi položaj, lice im je

⁴⁷ Ljiljana Zergoller Čupak i suradnici, *Downov sindrom-iskustva i spoznaje*, Centar za rehabilitaciju, Zagreb, 1998., 25.

okruglasto, a profil lica izravnano, uši im imaju najčešće abnormalan oblik. Djeca s Down sindromom, imaju specifično malena usta i nos, dok je jezik neproporcionalno velik, a prsni koš im je kraći i neobičnog oblika. Što se tiče građe njihova tijela, u tijelu je smanjen tonus mišića, imaju kratke i široke ruke i noge te često postoji velik razmak između nožnog palca i susjednog prsta, šake su im kratke i velika je mogućnost pojave porpečne brazde na jednoj ili obje ruke. Prema istraživanjima postoji oko pedesetak fizičkih karakteristika Down sindroma, a njihov intenzitet se razlikuje od djeteta do djeteta.⁴⁸ „Prvi sindrom opisao je John Langdon Down 1886. On je u svom privatnom sanatoriju za mentalno zaostalu djecu susreo bar 10% djece koja su nalikovala jedna drugoj. Zamjetio je da je njihova posebnost neobičan biološki fenomen jer se ne uklapa u ostalu sliku djece s metalnom retardacijom. Jerome LeJeune, francuski je genetičar, otkrio je 1958. da razlog posebnosti stoji u genetski uzrokovanom kompleksnom oštećenju koje se javlja kao posljedica citogenetičkih promjena (trisomija 21) tj. poremećaja kromosoma (kromosomopatija).“⁴⁹ „Djeca s Down sindromom uvijek imaju niski mišićni tonus i poteškoće u motoričkom planiranju. Sporija su od drugih u registriranju zvuka i obično imaju neke poteškoće u auditivnoj i vizualno-prostornoj obradi, iako u opsežnosti tih problema postoje varijacije. Djeca s ovom vrstom sindroma često su vrlo topla i društvena, a iako je pojedinačno karakteristična mentalna retardacija različitog stupnja uočene su neke opće karakteristike.“⁵⁰ Od tih karakteristika najznačajnija je ta da odrasla osoba s Down sindromom ima prosječan IQ do 50 te da se njihovo mentalno zaostajanje počinje najviše izražavati nakon 2.-3. godine života.

Po istraživanjima djeca s Down Sindromom su emotivna, dobrodušna i veselo raspoložena, nakon razdoblja puberteta i raznih hormonalnih promjena stanje se mijenja, pažnja im je u deficitu, često znaju biti nemirni, mrzovoljni i tvrdoglavi.⁵¹ Down sindrom uz vanjska tjelesna obilježja nosi niz zdravstvenih i funkcionalnih problema s kojima se takva djeca bitno razlikuju od ostalih u grupi za razvoj djeteta bitno je u njegovoj ranoj dobi života otkriti te probleme i specifičnosti, kako bi se moglo s njime raditi i poraditi na boljoj daljnjoj kvaliteti života. Poteškoće su auditivne vrste, vizualne, osjetilne, taktilne, kognitivne, govorno-jezične, komunikacijske, poteškoće hranjenja i ponašanja. Auditivne

⁴⁸ Usp. Dinka Vuković – Irena Tomić Vrbić – Silvija Pucko – Anita Marcuš, *Down sindrom – Vodič za roditelje i stručnjake*, Hrvatska zajednica za Down sindrom, Zagreb, 2014., 18.

⁴⁹ Smiljana Zrilić, *Djeca s posebnim potrebama u vrtiću i nižim razredima osnovne škole – Priručnik za roditelje, odgojitelje i učitelje*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2011., 80.

⁵⁰ *Isto*, 81.

⁵¹ Usp. *Isto*, 81.

teškoće česta su pojava kod djece s Down sindromom, od 65%-80%, nastaju najčešće zbog nakupljanja vode u uhu i time se stvara infekcija uha te tako uho ne može primiti čisti zvuk. Kod njih se rijetko govori o potpunoj gluhoći gdje djeca u potpunosti ne mogu čuti frekvencije i glasove, vjerojatnost za pojavom naglušnosti znatno je veća. Prema istraživanjima u Hrvatskoj je postotak nagluhe djece znatno manji nego u svijetu, no to ne znači da ona ne postoji već samo da nije dovoljno istražena i na nju se nije stavio veći fokus, a njihova odsutnost u nekim trenucima zbog toga što ne čuju dobro, često se pripisuje smanjenim intelektualnim sposobnostima. vizualne teškoće su također prisutne, kratkovidnost, dalekovidnost i strabizam, pomagala za korigiranje vida nažalost ne pomažu, preporučavaju se vizualni stilovi učenja i različite vježbe razvoja očiju. Česta je i pojava osjetljivost na zvuk, dodir, pokret i vizualne podražaje, kada su u stanju osjetljivosti tada znaju vrištati, skakati plašiti se i povlačiti u sebe. To su inače osjetilne poteškoće i zna se dogoditi da na podražaje reagiraju previše aktivno ili pasivno, kada su pasivni izgledaju nespretno, umorno i izgubljeno. Osjetilne teškoće uzrokuju njihovu težu intergaciju u društvo i primanje netočnih osjetilnih informacija, koje su uzrok takvog ponašanja. Kod odrastanja svako dijete se instiktivno koristi različitim metodama kako bi uspostavilo komunikaciju s okolinom, služe se dodirom, getsama, rukicama, nogicama, jezikom i različitim predmetima koji ih okružuju. Problem komunikacijskog razvoja kod djece s DS je taj što je kod njih izražena osjetljivost na dodir imaju taktilne teškoće, zbog toga se pojavljuje nagon obrane. Problem se rješava programom vježbi, gdje im se dodiruju rukice, nogice i upoznaje ih se s različitim predmetima, koji im kasnije mogu služiti u komunikaciji. Kognitivne teškoće su specifične iz razloga što ih je teže otkriti u ranijoj dobi, jer tada se još ne zna kolika će biti razina smanjenosti intelektualnog funkcioniranja djeteta.

Uz kognitivne poteškoće koje utječu na razumjevanje, učenje i pamćenje, pojavljuju se i razne mentalne retardacije. Sve djeca nemaju istu razinu mentalne retardacije, njen je spektar širok od najgorih slučajeva, umjerenih, graničnih i na kraju ono najbolje, a to je da dijete s ovim sindromom gotovo i nema intelektualnih poteškoća. Većina djece s Down sindromom je u sredini, u spektru su umjerene i granične razine, no treba napomenuti da upornim i kontinuiranim radom njihove sposobnosti se s vremenom povećavaju. Kao što smo već naveli kod tjelesnih karakteristika, njihov jezik je izrazito velik naspram usana i usne šupljine i uz sve kognitivne poteškoće to rezultira govorno-jezičnim poteškoćama. Preporučuje se da se odmah u ranijoj dobi uključe u logopedski

program, jer za njih govor iziskuje napor gdje moraju povezati aktivnosti disanja, zvuka, pokretanja mišića i pokretanja u usnoj šupljini u jednu cjelinu. Ljudi su društvena bića te tako komunikacija predstavlja ključ ljudskih odnosa, ova djeca nažalost i u komunikacijskom procesu imaju poteškoće. Komunicira se govorom i različitim gestama, djeci s Down sindromom govor je teža opcija za komunikaciju te u slučaju da im govor nije sazio sposobni su komunicirati gestama i razumjeti sve što im je rečeno. Između razumjevanja onog što im se govori i njihovog samostalnog govora može proći čak od dvije do tri godine, stoga su potrebni alternativni oblici komunikacije kako dijete ne bi bilo samo primatelj informacija, već i odšiljatelj. Time bi ih se prije uključilo u društvo te se ne bi pojavljivao osjećaj odbačenosti i frustracije. Hrvatska je među zemljama koje imaju razvijene predrasude o alterantivnim oblicima komunikacije, postoje mišljenja da se dijete tako ograničava samo na ono što može te se tako spriječava razvoj govora. Različita svjetska znanstvena istraživanja pak govore suprotno, ovom metodom veća je stopa razvoja govorno-jezične mogućnosti, a osjećaj frustracije i odbačenosti kod djece je smanjen. Jedan od oblika je znakovni jezik, koristeći se njime dijete koje kasnije progovori ima 30% više riječi u vokabularu od djeteta koje se nije koristilo ovom metodom.⁵²

Uz znakovni jezik koristi se i izmjena slika što doprinosu razvoju ponašanja i društvenih interakcija. Komunikacijske ploče i knjige uključuju pojavu i upotrebu slika, fotografija, rebusa, piktograma, slova i riječi. Koliko je bitna komunikacija isto tako za preživljavanje ljudskog roda je bitna hrana, djeca s Down sindromom ponekad imaju medicinske, senzorne i druge probleme koji im otežavaju hranjenje i gutanje. Teško obrađuju osjet unutar usne šupljine, zbog nedostatka broja mišića na licu te teže gutaju ili kada su bebe sisaju, jezik im je veći i teško ga je u potpunosti kontrolirati, a i čeljust im se teže zatvara. U slučaju da vidite dijete s Down sindromom da vam plazi jezik, potrebno je ne sablažnjavati se ili agresivno upozoravati, ono to ponekad ne čini uopće namjerno, odnosno taj čin je nekontroliran, a u slučaju da to čini svjesno, dijete ni ne zna da je to loše. To su preoblemi u ponašanju, koji se sastoje od svih ovih poteškoća zajedno te bi svaki čovjek trebao imati toleranciju i razumjevanje za takvo nešto. Od takve djece se da mnogo toga naučiti, sve ove njihove teškoće, mogu se sakriti iza jedne velike geste koju čine kada nekoga jako dobro poznaju, a to je da se vole grliti, a zagrljaj je taj koji liječi. Za smanjivanje svih ovih poteškoća potrebna je rana intervencija roditelja i stručnjaka, koja

⁵² Usp., Dinka Vuković – Irena Tomić Vrbić – Silvija Pucko – Anita Marcuš, *Down sindrom – Vodič za roditelje i stručnjake*, 51 – 56.

zahtjeva točno određenu metodu za rješavanje određene poteškoće, potrebno je upotrebljavati vježbe i metode koje su se do sada pokazale uspješnima na drugoj djeci i uz sve to najbitnija je potpora i uključivanje cijele obitelji u rad i uspjeh djeteta.⁵³

3.2. Ana djevojčica s Downovim sindromom i rad udruge „Down Split 21“

Anina priča počinje u obitelji Jozić.⁵⁴ Njena majka bi rekla, u jednoj sasvim normalnoj i veseloj obitelji koja je prije Aninog dolaska živjela „punim plućima“, ali i nakon samo na malo drugačiji način. U obitelj Jozić prije petnaest godina stigla je Ana, djevojčica s Down sindromom, koja danas pohađa osmi razred osnovne škole „Sućidar“ u Splitu. Njena majka Angela rodila ju je u splitskom rodilištu kao i dvoje djece prije, no ovaj put zbog rođenja djevojčice s Down sindromom nije naišla na pozitivne reakcije. Na porodu nakon što je rodila Anu, medicinska sestra ju je upitala koga još ima od djece, nakon odgovora da ima dječaka i djevojčicu, medicinska sestra joj je odgovorila da ima od sada i dijete s Down sindromom. To gospođu Angelu nije obeshrabilo, nakon poroda Anu su odveli na dvanaest sati od majke, kako bi napravili sve pretrage i nalaze, u tim trenucima je gospođa Angela predala sve u ruke Božje. Nakon dvanaest sati medicinska sestra joj je došla u sobu i bez riječi predala Anu, koja je bila cijela modra, majci u ruke te je gospođa Angela mislila da je to kraj i da je njena Ana postala nebeski anđeo. Prigrlila je k sebi, naslonila njenu glavicu na svoje srce i shvatila da je topla i da diše, bez obzira što su joj je ručice i glava iskrivile i bile u nezgodnom položaju, tek nakon saznanja da je Ana i dalje živa, medicinska sestra joj je odgovorila da požuri, jer ako hoće da Ana preživi moraju je staviti u toplu sobu. Gospođa Angela je tada shvatila da već nakon prvog dana života, njena Ana se susreće s predrasudama, nažalost i u ustanovi gdje joj treba biti pružena medicinska pomoć. Nakon dva dana gospođa Angela je odlučila napustiti rodilište, gdje je Ana ostala još dvadesetak dana. Na odlasku rečeno joj je da ne treba dolaziti hraniti i dojititi svoje dijete, jer Ana neće biti sposobna dojititi, pošto su joj usta manja, a jezik dosta veći. Hrabra majka nije stala ni pred tom preprekom, svaki dan i to više puta dnevno u vrijeme hranjenja, dolazila je u rodilište te dojila i hranila svoju Anu, koja je bez problema kao i svako zdravo dijete naučila dojititi i prihvatila majčino mlijeko. Kako je istakla da je to nakon pobjede života, njihova prva zajednička pobjeda, iza koje su došle još mnoge.

⁵³ Usp. *Isto*.

⁵⁴ Ovo poglavlje, o Aninom životu, nastalo je na temelju razgovora s Aninom majkom, Angelom. Sve činjenice ovdje iznesene su osobnog karaktera i sugovornica je potpunosti suglasna da ovo iznesem u svom diplomskom radu.

Obitelj Jozić je prije Ane imala još dvoje djece, gospođa Angela ističe kako su bili jedna vesela i aktivna obitelj, koja je posjedovala svoj brod, veliko obiteljsko auto i obiteljski posao, no dolaskom Ane su shvatili što je u životu zapravo bitno. Prodali su brod i auto i sav novac uložili u Anin napredak, kako bi imala kvalitetniji život, jer je kako ističe kod djece s DS bitna rana intervencija roditelja i stručnjaka. Ana nije govorila do četvrte godine života, liječnici su pretpostavljali da je to zbog smanjenih intelektualnih mogućnosti, a i mogućeg oštećenja sluha radi nakupljanja vode u uhu. Uz sve šprice i otopine koje je dobila za ispiranje ušiju, gospođa Angela se uz savjet Aninog pedijatra odlučila za veseliju varijantu, pošto je bilo ljeto s Anom je plivala, ronila, lagano joj potapala uši pod vodu i pustila da more učini svoje i tako je nastavila svake godine do sada te problema sa sluhom nema. Gospođa Angela ističe kako ju je izrazito zabrinulo to što njena Ana ne priča te ju je bez razmišljanja upisala kod privatnog logopeda, s kojim je Ana nakon nekoliko mjeseci progovorila i kroz smijeh kaže da se više nikada nije ni ugasila.

Kada joj je bilo tri godine, majka ju je željela upisati u vrtić, kako bi se Ana bolje socijalizirala, no tada joj je rečeno da je ona u potpunosti nezrela te da pričekava još jednu godinu. Gospođa Angela ih je poslušala i ponovno nakon jedne godine išla upisati Anu u vrtić, gdje je naišla na ne odobravanje od strane vrtićkog psihologa. Ana je imala sva prava kao i druga djeca da pohađa državni vrtić, jer su joj oba roditelja bila zaposlena, a brat i sestra u školi no majka ističe da je već tada navikla na predrasude i odlučila se boriti za svoje dijete. Roditelji ostale djece iz vrtića te sve tete koje odgajaju djecu su potpisali da Anu žele u svom vrtiću i uz svu njihovu podršku, Ana je ponovno bila odbijena. Uz borbu na kraju je primljena u vrtić pod uvjetom da za vrijeme svog boravka u vrtiću ima kraj sebe volonterku, koja će na nju paziti da ne bi, kako Anina majka naglašava kroz smijeh, naudila drugoj djeci. Majka ističe da ni jednom u vrtiću nije naudila nikome, jedino što bi svu ostalu djecu grlila, što je u početku djeci bilo čudno, ali kada su se naviknuli, grljenje s Anom je bio najbolji dio dana u vrtiću. Ana je pohađala državni splitski vrtić „Popaj“, u grupi s zdravom djecom, gdje je bila omiljena i već tada se vidio njen istaknuti osjećaj za ritam i pokrete, na kojima je gospođa Angela radila od njenog rođenja. Jedna anegdota iz Aninih vrtićkih dana ostala je u pamćenju tetama odgojiteljicama i ostalim roditeljima, naime išli su na izlet na Mosor, djeca, roditelji i tete odgajateljice te im je uz to sve izazov bio voditi Anu. Međusobno su se dogovorili da onda kada se Ana ne bude mogla više penjati, da će ju nositi, no na kraju Anina majka je nosila drugu djecu, a Ana joj je bila

desna ruka u penjanju. Sama se popela bez ičije pomoći, uz to što je druge bodrila, pomagala im, pružila ruku pomoći i zagrljaj.

S osam godina majka ju je odlučila upisati u redovnu osnovnu školu te je inzistirala da bude u osnovnoj školi "Sućidar", kako bi se i dalje družila s vrćičkim prijateljima. Gospođa Angela ističe kako joj je želja bila da upiše redovnu osnovnu školu, ne samo zbog znanja koje će steći, već zbog druženja, socijalizacije i privikavanja na ostalu djecu. Upis u redovnu školu nije tekao glatko, ponovno je naišla na prepreke, no Anina učiteljica razredne nastave tada je izrazila želju da Ana bude u njenom razredu i da će uz pomoć školskog psihologa, nje i druge djece Anin život biti kvalitetniji. Gospođa Angela ističe da nikada neće moći biti dovoljno zahvalna Aninoj učiteljici razredne nastave, jer je ona prva koja je u potpunosti prihvatila Anu i uz pomoć školskog psihologa i posebnog programa u potpunosti integrirala Anu u razred. Majka govori da se iz ovoga dijela Aninog života da zaključiti kako je Ana uvijek bila prihvaćena od roditelja i u vrćiću i u školi, dok su joj nažalost vrata stručnih osoba za odgoj ponekad bila zatvorena. Anin život se sastoji od toliko aktivnosti, plesa, karatea, plivanja, provođenja vremena u udruzi i školi.

Anina majka, Angela Jozić je koordinatorica udruge *Sindrom Down 21* u Splitu te ističe da je već petnaest godina aktivna u udruzi, skupa sa svojom Anom. U razdoblju oko Anina rođenja, udruga je bila pred zatvaranjem zbog nedostataka sredstava za rad i ne mogućnosti plaćanja psihologa i logopeda za rad s djecom s Down sindromom. Tada im je stigla novčana donacija a za uzvrat tom čovjeku, djeca su mu oslikala pozivnice za vjenčanje i tu je počela njihova priča. Malo po malo po gradu se čulo za njihove likovne radionice, djeca su počela oslikavati i zabavljati se, nakon toga su krenule glazbene aktivnosti, zatim plesne i sada im nema kraja. Gospođa Angela ističe da su u udruhu dolazile već odrasle osobe s Down sindromom, koje nikada nisu integrirane u društvo, čak bi i teško hodale, a nakon nekog vremena bi plesale i razgovarale s volonterima i drugom djecom s DS. Angela ističe kako je najvažnije djetetu s DS pristupiti na poseban način, odnosno shvatiti što to dijete voli, jer svakoga od njih opušta i potiče na rad druga stvar, nekoga glazba, nekog crtanje, kada se to otkrije tada nema kraja njihovu napretku. Kod druženja u udruzi djeci su najdraži su rođendani, iz razloga što ih je mnogo odlučili su slaviti rođendane svakog 21. u mjesecu, tada se roditelji potrude i naprave zakusku, a slavljenicima donesu torte, koje kasnije svi zajedno pušu. Na rođendanskim proslavama plešu se plesovi koje su uvijek bavali, sluša glazba i izlažu se njihovi likovni radovi. Odabrali su

21. dan svakog mjeseca, jer je upravo 21. Ožujka, *Svjetski dan osoba s Down sindromom*. Svake godine na taj dan njihova udruga slavi njihove živote i uspjehe, plešu splitsko kolo sa svojim volonterima te im kao iznenađenje dana uvijek dođe neki poznati pjevač s kojim pjevaju, plešu i družu se.

Ana je svestrana, majka joj naglašava kako ju jednostavno zanima sve i da u svemu mora biti najbolja te da to nije nekakva roditeljska prisila, već da je takva od malena. Bavila se plesom, osvojila je drugo mjesto na državnom natjecanju u Osijeku u karateu za djecu s posebnim potrebama te se sada nakon svega aktivno vratila treniranju plivanja, što je za razvoj njenog tijela i za tonus mišića najbolji izbor. Anina majka kaže kako joj je vrijeme s Anom proletjelo kao i s ostalih dvoje djece, kao da je prošla sekunda od rođenja do toga da je već curica, koja se kao i ostale petnaestogodišnjakinje voli sređivati. Gospođa Angela ističe dva događaja koja su ovo ljeto razveselila i učinila ponosnom cijelu njihovu obitelj, a to je vjenčanje prijatelja na kojem je Ana nosila prstenje u splitskoj narodnoj nošnji do oltara i mladenaca pa se nakon tog presvukla još dva puta i cijelu noć plesala te koncert Petra Graše s kojim je Ana plesala i pjevala na pozornici. Svestrana Ana najviše od svega voli kuhati, odnosno praviti slastice te Angela s ponosom kaže da je u tom pedantnija i urednija od brata i sestre. Želja joj je upisati srednju turističku školu u Splitu, smjer pomoćni kuhar te po završetku škole raditi u obiteljskoj slastičarni. Gospođa Angela ističe da joj je drago što se Ana odgojila i navikla na okruženje gdje cijela obitelj sudjeluje u poslu, a još draže što je to zavoljela i što će imati mogućnost raditi u životu ono što voli, što je danas nažalost problem osobama s Down sindromom.

3.3. Anin vjerski odgoj i njena inkluzija u vjeronaučnu nastavu

Gospođa Angela na samom početku razgovora nekoliko puta je istaknula kako ju je Anino rođenje „izbilo iz cipela“, ali nikako u negativnom smislu, već u smislu da su se ona i njena obitelj promijenili na bolje. Od samog poroda i prvog susreta s Anom, Bogu je zahvaljivala na daru života i molila se da njena curica uz sve komplikacije na porodu što duže poživi i zapamti svoju obitelj, kao i obitelj nju.⁵⁵ Prije dolaska Ane u njihov život, bili

⁵⁵ Ovo poglavlje, Anin vjerski odgoj i njena inkluzija u vjeronaučnu nastavu, nastalo je na temelju razgovora s njenom majkom, Angelom. Sve činjenice ovdje iznesene su osobnog karaktera te je sugovornica u potpunosti suglasna da ovo iznesem u svom diplomskom radu.

su obitelj koja je imala sve, zdravu djecu bez dijagnoza, razvijen obiteljski posao, kuću, novac, sve ono što se u današnjem svijetu stavlja na prvo mjesto i tada su bili vjernici koji su sa svojom djecom odlazili na nedjeljne mise i živjeli u skladu. Gospođa Angela je i prije odlazila na hodočašća s osobama s invaliditetom kao volonter u svetište Lourdes u Francusku, gdje se tih nekoliko dana brinula o njima i njihovim potrebama. Ističe kako je Anino rođenje obitelj još više povezalo s Bogom i ujedinilo i da je upravo Ana karika koja im je nedostajala kroz cijeli život.

Rođena u vjerskoj obitelji, tako je i odgajana. Ana je krštena par mjeseci nakon poroda i pričješćena sa svojom školskom generacijom u crkvi sv. Andrije na Sućidru. Prije prve pričesti jako je voljela ići na župni vjeronauk i katehezu, gdje su svi zajedno učili pjesmice i molitve. Majka kaže da župnik nije inzistirao da Ana nauči molitve i određene vjerske istine napamet, bilo mu je važno da je Ani na vjeronauku lijepo i da malo po malo shvati da će uskoro primiti Tijelo Kristovo. Ana je sa župnog vjeronauka dolazila kući sretna i odbrojavala dane, kada će Tijelo Kristovo biti dio nje. Prije prve pričesti su par puta vježbali s neposvećenom hostijom, gdje se Ana pokazala odlično kao i ostala djeca. Majka se pribojavala, jer u najviše slučajeva osobe s DS kada nešto probaju i to im ne bude okusa kakvog su naviknuli jesti, ispljunu. Ana je i sama tada napominjala da neće ispljunuti ništa iz usta i da jedva čeka dan svoje prve svete pričesti. Gospođa Angela govori kako je zahvalna i župniku na trudu, jer je uspio naučiti Anu molitvu, koju je sama na prvoj pričesti izrecitala pred svima, bila je kao anđeo u bijeloj haljinici pred oltarom Gospodnjim. Bio je to veseo dan, za jednu majku kojoj su govorili da joj dijete neće moći ništa i za cijelu obitelj, posebno za Anu, koja je cijeli dan pjevala i plesala za Gospodina. Ana i dalje odlazi svake nedjelje na svetu pričest te i dalje bez problema prima hostiju, onda kada osjeti potrebu za ispovijedi, napomene mami da bi trebali ranije ići u crkvu, jer bi se voljela prije svete mise ispovjediti. Majka je još napomenula kako je i Ana s njom zadnjih 5 godina krenula ići na hodočašća u svetište Lourdes te da se ponaša kao pravi uzorni volonter. Dani u Lourdesu su za nju posebni, puni molitve, igre, razgovora i pomaganja te je pod dojmom sve do sljedećeg odlaska. Ana od prvog razreda osnovne škole ima svoga asistenta u nastavi i obrazuje se po prilagođenom programu, djeca u razredu ju vole, a voli i ona njih. Njena učiteljica ističe kako Ana nikada nije bila uteg razredu u učenju ili slaba točka, dapače ona im je vjetar u leđa, primjer ostaloj djeci da iskoriste sve svoje mogućnosti kao što to i ona radi. Sama Ana se nikada u razredu nije osjećala drukčijom, za igru je uvijek prva i najdraže joj je kroz igru učiti, to je bilo lako do

četvrtog razreda osnovne škole, poslije malo teže, ali sve je savladala uz prilagođen program. Ani se u druženju i inkluziji s drugom djecom u školi u potpunosti razvio govor, jer je dijete koje jako voli slušati druge i gledati kako i na koji način nešto rade. Druženje ne završava samo u školi, nastavlja se na igralištu, kod kuće, u udruzi i na župnom vjeronauku. Djeca najbolje opišu kako je to kada nekoga vole pa je tako i Anina školska prijateljica opisala prijateljstvo s Anom: „Ana je jako dobra djevojčica. Igram se s njom skoro svaki dan. Volimo se igrati s društvenim igrama i na kompjuterske igrice te igrati se s mojim psom Bukom. Pišemo zajedno domaći rad. Poslije škole idem kod nje. Tu također malo igramo na njezinom tabletu. (...) Ja jako volim Anu.“⁵⁶ Aninoj majci za početak bio je cilj da Ana u školi u druženju drugom djecom razvije svoj govor, to je i uspjela, nakon toga u sedmom razredu je naučila čitati, možda zvuči kasno, ali za djecu s Down sindromom to je veliki napredak, jer se i odrasle osobe s tim sindromom muče oko čitanja.

Vjeronauk u školi je jedan od Aninih najdražih predmeta, dok joj je matematika najgora, kaže da ne voli brojeve. Jako voli crtati i učiti preko slika i zato je vjeronauk zauzeo prvo mjesto. Vjeroučiteljica s njom radi po prilagođenom programu, biblijske tekstove prikazuje putem slika te tako Ana kod kuće slike gleda, proučava i lagano prepričava. Najdraže joj je kada vjeroučiteljica zada da se nešto nacrtat, tu si daje jako truda da sve izgleda onako kako treba. Kod kuće s obitelji redovito moli Boga i uči razne molitvice, koje poslije prepričava i moli u razredu. Anina majka kod vjeronaučne nastave zamjera samo to što se ne koristi više moderna tehnika, animacije i različiti biblijski tekstovi prikazani kroz crtane filmove kao i svjedočanstva različitih ljudi, jer Ana brzo pamti gledajući, posebno ono što voli. U sedmom i osmom razredu, uključena je u djelomično pohađanje nastave sa svojim razredom, to znači da obrazovne predmete uči s drugom posebnom skupinom, dok odgojne i dalje pohađa sa svojim starim razredom. Isticala je da joj je drago što školski vjeronauk i dalje sluša i uči sa svojim starim razredom, jer se na vjeronauku puno međusobno komunicira, uči lijepih stvari i priča o Gospodinu, njegovu životu i životu ljudi koji vole Gospodina. Anina majka Angela nakon druženja i prepričavanja Anina života s ponosom ističe da je Ana primjer da je inkluzija djece s posebnim potrebama u vjeronaučnoj nastavi moguća, po njenom mišljenju mnogo

⁵⁶ Karla Glavinović, (3.razred, O.Š. „Sućidar“), *Suncokret*, Časopis udruge za Sindrom Down 21, Split, 2016., 34.

bolja nego u drugim predmetima okružena je svojim vršnjacima, sluša, upija i uči ono što voli, napreduje u vjeri i radu, to je ono što je bitno, jer je ona jednako dijete Božje kao i sva ostala zdrava djeca u razredu. Njen uspjeh je uspjeh svih, ne samo zato što je omiljena i svi ju vole, nego zato što je posebna. S ovim izrazom posebna ne mislim na njene posebne potrebe, nego mogućnosti, jer gdje uvidi svoj nedostatak, odmah ga nadopunjuje nečim što zna i može te tako i drugoj djeci pokazuje primjer. U Aninom odgoju i obrazovanju uvijek ima mjesta za napredak, ali njena majka ističe da ponekad i nije sve u šturom znanju i učenju napamet te da bi se i neki stariji ljudi i profesori mogli ugledati na Anu i njene vršnjake i uvidjeti kako je inkluzija djece s Down sindromom u vjeronauk i škole potrebna djeci s dijagnozom, kao i zdravoj djeci.

ZAKLJUČAK

U prvom poglavlju „Ljudsko poslanje“ vidjeli smo kako je čovjek stvoren na sliku i priliku Božju. Stvoreni iz čiste Božje ljubavi, ne iz potrebe da budemo Bogu podređeni, već smo pozvani da poštujemo svoga bližnjega i Boga. Čovjek nije stvoren da živi sam, biće je odnosa i jedino može funkcionirati s drugim ljudskim bićima. Jedina smo Božja stvorenja koja su obogaćena razumom, kruna Božjeg stvaranja, po Knjizi Postanka stvoreni iz praha Božjeg, bića kojemu je Bog udahnuo život. Koliko je čovjek važan Bogu, govori činjenica da je Bog taj, koji je poslao svoga Sina, Isusa Krista, među ljude kako bi ih naučio ljubiti i otkupio od grijeha. Kristov dolazak, obilježava novo razdoblje, odnosno početak Novog Zavjeta, razdoblje ljubavi, milosrđa i praštanja. Cijeli Kristov zemaljski život potkrijepljen je primjerima ljubavi, milosrđa i opraštanja, osobito prema bolesnima, odbačenima i grješnicima. Krist je za čovjeka i njegovo otkupljenje položio svoj život i bio raspet na križu. Križ predstavlja najveći oblik muke i žrtve za ljude, a nakon Njegovog uskrsnuća postaje simbol nade i ljubavi. Ljubavi na koju smo svi kao Božja stvorenja pozvani te nam je dan primjer da ga slijedimo.

U drugom dijelu prvoga poglavlja, razradili smo temu ljudskog dostojanstva s posebnim osvrtom na dostojanstvo osoba s posebnim potrebama. Tema je započeta činjeničnim događajima Drugog svjetskog rata te nečovječjim djelima, nakon kojih se bolje preispitalo ljudsko dostojanstvo. Temeljno pravo svakog čovjeka je pravo na život i to mu ne može nitko oduzeti. Svatko od nas je jedinstven, neponovljiv i svakom od nas Bog daje određeno poslanje u životu.

Vidjeli smo kako je za shvaćanje važnosti ljudskog dostojanstva potrebno ući u dublji odnos s Bogom te Božjim očima gledati druga ljudska stvorenja. Osobe s posebnim potrebama također imaju svoje dostojanstvo te su slika i prilika Božja, stvoreni iz ljubavi i za ljubav. Najčešće takve osobe nemaju ono osnovno pravo, a to je pravo za život jer već u ranoj trudnoći pomoću razvoja medicine se može otkriti hendikep djeteta te tako najčešće majke i obitelji se rješavaju djeteta s posebnim potrebama. Sam Isus nam je ostavio primjer da ljubimo potrebite, pred njihovim problemima da ne zatvaramo oči, pozvani smo na brigu za druge te da poštujemo dostojanstvo osobe s posebnim potrebama. Crkva je ta koja napominje da je dostojanstvo osobe s posebnim potrebama jednako dostojanstvu zdravog čovjeka, oni imaju pravo na kvalitetan život, vjerski odgoj, obitelj, rad i prijatelje.

U trećem dijelu prvog poglavlja razradili smo temu obitelji kao temeljne zajednice čovjeka uočivši koliko važnu ulogu ima obitelj u životu osobe s posebnim potrebama. Za Crkvu obitelj počinje u trijadi koju čine otac, majka i dijete, mjesto u kojem ljubav počinje. Dijete za katoličke supružnike nije potreba, nego dar Božji te plod ljubavi i nesebičnog davanja. Osobe s posebnim potrebama također imaju pravo na obitelj te je obitelj ključna komponenta njihovog razvoja i uključivanja u društvo, u obitelji doživljavaju prvu komunikaciju i gledaju osnove ponašanja. Imati dijete s posebnim potrebama je Božji dar, ali isto tako ono mijenja stanje i situaciju cijele obitelji. Neke obitelji budu nespремne te očajavaju i ne znaju što ih čeka, dijete nailazi na odbijanje ukućana, dok druge u potpunosti prihvate Božji dar. Potrebno je vrijeme za naviknuti se i shvatiti koliko ljubavi u tim osobama ima i zato je potrebno pružiti pomoć obiteljima s djecom s posebnim potrebama, da ne oklijevaju i u ovom svijetu budu hrabri branitelji svoj djece i života. Danas obitelji djece s posebnim potrebama imaju bolji status nego prije, konzultiraju se i rješavaju probleme sa stručnjacima i kroz razgovor sa svećenicima. Razvijene su razne radionice gdje se svi međusobno družе, uče jedni od drugih, iznose svoje probleme i nedoumice. Postoje točno određeni pristupi u radu s obiteljima s djecom s posebnim potrebama, a oni su posredni i neposredni. Crkva naglašava kako su njena vrata za osobe s posebnim potrebama i njihove obitelji uvijek otvorena.

U drugom poglavlju diplomskog rada koje govori o osnovnoškolskoj vjeronaučnoj nastavi osoba s posebnim potrebama, u prvom dijelu drugog poglavlja obradili smo pojam djeteta s posebnim potrebama i objasnili da su to djeca s trajnim, urođenim ili stečenim stanjima u organizmu. Naveli smo nekoliko vrsta posebnih potreba, koje se danas mogu naći u redovitoj osnovnoškolskoj ustanovi, a to su oštećenje sluha, vida, tjelesni invaliditet, mentalna retardacija, poremećaji govorno-glasovne komunikacije i specifične teškoće u učenju, različiti poremećaji u ponašanju, koji su uvjetovani organskim faktorima ili progredirajućim psihopatološkim stanjem (autizam i različite vrste i stupnjevi teškoća u psihofizičkom razvoju).

Drugi dio drugog poglavlja započeli smo inkluzijom djece s posebnim potrebama, potrebno ih je kroz stupnjeve inkluzije uključiti u razredne događaje. Obitelj je ta koja je imala ključnu ulogu na početku procesa inkluzije, a nastavlja ju škola. Inkluzija je proces uključivanja djece s posebnim potrebama u društvo te je korisna i zdravoj djeci. Zdrava djeca u procesu inkluzije uče da postoje različiti ljudi, kojima je potrebna pomoć i stručni

rad te se privikavaju na njih već od mladih dana. Inkluzija zahtjeva i neke odrednice, koje se moraju poštivati kako bi se uspješno provela u osnovnoškolskom obrazovanju i odgoju. To su ugodna atmosfera za rad, načelo individualizacije, upotreba konkretnih, vidljivih i opipljivih materijala za rad te razvoj senzornih osjetila. Kod djece s posebnim potrebama u nastavi sudjeluje asistent ili pomoćnik, rade po prilagođenom školskom programu, koji je određen točno za njih po uputama školskog psihologa, a proveden uz pomoć vjeroučitelja/učitelja, roditelja te asistenta u nastavi ili pomoćnika.

Posebno smo se osvrnuli na vjeronaučnu nastavu osoba s posebnim potrebama gdje bitnu odrednicu ima inicijalna procjena za rad. Vjeroučenik je cilj vjeronaučne nastave, a ne sadržaj koji se iznosi i uči. Vjeroučitelj pristupa radu najčešće metodama vizualne podrške, prepoznavanjem simbola i sličica, dodavanje, pokazivanje, imenovanje, prepoznavanje određenih riječi preko sličice, sastavljanje i čitanje samom pisane riječi te povezivanje slika i riječi u parove. Na kraju obavljenih zadataka i školske godine, dolazi vrijeme za vrednovanje, gdje vjeroučitelj, psiholog i roditelj ima potpuni uvid u razvoj djeteta. Ukoliko je proces vrednovanja uspješan, tada se djetetu zadaju malo kompliciraniji i teži zadatci, jer su njegove mogućnosti veće, ukoliko nije, s njim se nastavlja uporno raditi sve dok ne stekne vještine znanja i osnovne elemente vjerskog odgoja. Uz osnovnoškolski vjeronauk kod djece s posebnim potrebama, veliku ulogu igraju župni vjeronauk i kateheze. Kateheze su opuštenija varijanta stjecanja vjerskog odgoja i učenja vjerskih istina, gdje djeca kroz druženje, igru, pomaganje jedni drugima i radionice stječu temelje vjerskog odgoja. Kod pripreme za sakramente vidjeli smo da se kod djece s posebnim potrebama ne gleda toliko teoretsko znanje, važno je da budu svjesni koji sakrament primaju. Njihovo srce je ionako čisto i uvijek spremno za Krista te oni u župnim katehezama ne bi smjeli biti pasivni promatrači, već aktivni širitelji evangelizacije.

Treće poglavlje nam je detaljno objasnilo pojam „Down sindrom“, u njemu smo vidjeli rasprostranjenost sindroma i kolika je njegova učestalost te neke tjelesne i psihičke karakteristike ljudi s Down sindromom. U drugom dijelu trećeg poglavlja koje je ujedno ključno, glavno poglavlje i sinteza cijelog rada upoznali smo se s gospođom Angelom Jozić, majkom djevojčice Ane, rođene s dijagnozom Down sindroma. Na primjeru djevojčice Ane razradili smo teme iz prethodnih poglavlja, a to su dostojanstvo osoba s posebnim potrebama, obitelji s djecom s posebnim potrebama u trećem dijelu trećeg poglavlja djevojčica Ana nam je bila primjer vjeronaučne inkluzije djece s posebnim

potrebama u osnovne škole te smo na njenom primjeru obradili osnovnoškolsku vjeronaučnu nastavu i župne kateheze s djecom s posebnim potrebama.

Ana je dijete koje je od strane svoje obitelji voljeno i prihvaćeno od trenutka svoga rođenja, dijagnoza ih nije navela da na nju gledaju drugim očima. Majčinom srcu ona je Božji dar te ju ljubi i voli isto kao i svoju zdravu djecu, svjesna da iako je rođena s dijagnozom, Ana je i dalje dijete Božje. Takvim hrabrim pogledom na svijet, svojoj curici je omogućila kvalitetniji i bolji život, gdje je oduvijek okružena ljudima, koji su je prihvatili i na nju gledali s ljubavlju. Gospođa Angela je istaknula da joj je u pogledu na Anu puno pomogao njen vjerski život te da je odlučila tako odgajati svu svoju djecu. Anin upis u redovnu osnovnu školu i inkluzija s drugim učenicima u vjeronaučnoj nastavi i župi, primjer je da se u životu može sve te da ponekad treba slušati svoje srce i sve predati u ruke Božje. Na samom porodu prognoze nisu bile obećavajuće, ali uz vjeru, molitvu i podršku cijele obitelji, Bog je Ani podario život. Omiljena učenica u razredu, svestrana djevojčica Ana, čiji pogled na svijet, vjerski život i stajališta mogu posramiti zdrave ljude, pravi je primjer da je inkluzija djece s posebnim potrebama u vjeronaučnoj nastavi moguća. U ozračju gdje se uče i primjenjuju prave životne vrijednosti, dijete s posebnim potrebama, ako se s njim radi kako treba, može drugoj djeci biti životni i vjerski primjer. Njihov osjećaj za transcendentnim uvijek je izražen, lako prepoznaju osjećaje, glasove i zvukove i to je olakšavajuća činjenica za vjeroučitelje i katehete.

Oduvijek smatram kako vjeroučiteljski posao nije samo posao, već životni poziv. Poučavati djecu vjerskim istinama zahtjeva čvrstu vjeru i istinski vjerski način života. Kroz studij teologije slušala sam kolegije o predavanju vjeronaučne nastave i župnih kateheza, pohađala hospitacije u osnovnoj školi, no nikada se nisam susrela s djecom s posebnim potrebama u vjeronaučnoj nastavi, jer na hospitacijama smo bili u razredu sa zdravom djecom. Na petoj godini fakulteta upisala sam izborni predmet, „Vjerski odgoj djece s teškoćama u razvoju“ te me potaklo na razmišljanje i veći interes o radu s takvom djecom. Velik je blagoslov i izazov biti vjeroučitelj djeci, a osobito djeci s posebnim potrebama, u njihovim očima se vidi Božja ljubav te iako rad s njima iziskuje vrijeme i poseban pristup, njihovo stjecanje vjerskog odgoja je najveća nagrada za vjeroučitelja ili katehetu.

Gospođa Angela i malena Ana su ostavile u mom srcu veliki trag i promijenile pogled na djecu s posebnim potrebama. Prije susreta sam imala strah, kako i na koji način pristupiti majci i Ani, ali njihova pojava je odagnala svu sumnju. Ana zrači Božjom

ljubavi, pravo dijete Božje s toliko nestvarnim pogledom na svijet, pogledom koji samo Bog može podariti i to ne smatram zato što je dijete s posebnim potrebama, već zato što je uistinu posebna, kao i svako dijete, neponovljiva i jedinstvena. Anina majka za kraj je rekla da je njihova Ana djevojčica s posebnim potrebama, koja je, iako to nisu tada shvaćali, toliko bila potrebna njihovoj obitelji i okolini, da ju im je Bog odlučio podariti. U druženju s Anom sam shvatila da su djeca s posebnim potrebama i njihove obitelji pravi Božji dar za njihovu okolinu i društvo, jer su primjer čistog i jednostavnog pristupa Bogu, životu i ljudima.

LITERATURA

A) Izvori:

BENEDIKT XVI., *Deus caritas est. Bog je ljubav*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006.

BIBLIJA. JERUZALEMSKA BIBLIJA. *Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz: „La Bible de Jérusalem“*, Adalbert Rebić – Jerko Fućak – Bonaventura Duda, (ur.), Kršćanska Sadašnjost, Zagreb, 2011.

DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dokumenti*, Kršćanska Sadašnjost, Zagreb, 2008.

HRVATSKA BISKUPSKA KONFERENCIJA, *Direktorij za obiteljski pastoral crkve u Hrvatskoj*, Zagreb, 2002.

HRVATSKA BISKUPSKA KONFERENCIJA, *Katekizam katoličke Crkve*, Glas koncila, Zagreb, 1990.

IVAN PAVAO II., *Familiaris consortio. Obiteljska zajednica*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009.

IVAN PAVAO II., *Pismo obiteljima pape Ivana Pavla II.*, IKA, Zagreb, 1994.

PAPA FRANJO, *Amoris laetitia. Radost ljubavi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2016.

B) Vodiči i priručnici:

KRAMPAČ GRLJUŠIĆ, Aleksandra – MARINIĆ Ivana, *Posebno dijete: priručnik za učitelje u radu s djecom s posebnim obrazovnim potrebama*, Grafika, Osijek, 2007.

VUKOVIĆ, Dinka – TOMIĆ VRBIĆ, Irena – PUCKO, Silvija – MARCIUŠ, Anita, *Down sindrom – Vodič za roditelje i stručnjake*, Hrvatska zajednica za Down sindrom, Zagreb, 2014.

ZRILIĆ, Smiljana, *Djeca s posebnim potrebama u vrtiću i nižim razredima osnovne škole – Priručnik za roditelje, odgojitelje i učitelje*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2011.

C) Knjige:

ČULIĆ, Vida – ČULIĆ, Srđana, *Sindrom Down*, Naklada Bošković, Udruga 21 za Sindrom Down, Split, 2009.

NEMET, Ladislav, *Teologija stvaranja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003.

ZERGOLLERN-ČUPAK, Ljiljana i suradnici, *Downov sindrom-iskustva i spoznaje*, Centar za rehabilitaciju, Zagreb, 1998.

ZUCKERMAN, Zora, *Summa pedagogica: inkluzivno obrazovanje učenika s razvojnim teškoćama*, Naklada Benedikta, Velika Gorica, 2016.

D) Članci:

BARADA, Slavenka, Pristup osoba s teškoćama u razvoju u nastavi vjeronauku, u: *Svjedok*, 20 (2013.), 4 – 13.

ČEKOLJ, Željko, Kateheza i vjeronauk za osobe s posebnim (psihičkim) potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 2 (2003.), 94 – 98.

DOMINIKOVIĆ, Marijanka, Rad s učenicima s intelektualnim teškoćama, u: *Svjedok* 20., (2013.), 13 – 18.

DUGALIĆ, Vladimir, Crkva pred ispitom humanosti, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 9 (2004.), 625 – 626.

DUGALIĆ, Vladimir, Naša braća i sestre s posebnim potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 2 (2003.), 81 – 82.

GLAVINOVIĆ, Karla, (3.razred, O.Š. „Sućidar“), Časopis udruge za Sindrom Down 21, *Suncokret*, Split, 2016.

IVKIĆ, Dragica, Specifičnost religioznog iskustva osoba s posebnim potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 2 (2003.), 90 – 91.

JURKOVIĆ, Anđela, Mentalna retardacija, što je to?, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 9 (2004.), 639 – 640.

KRTALIĆ, Vesna, Osobe s posebnim potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 9 (2004.), 631 – 639.

LEMAL, Edit, Obitelj – prvi promicatelj sposobnosti djeteta s posebnim potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 9 (2004.), 643 – 646.

MANDARIĆ, Valentina, Pastoralno – katehetski 'hendikep' u susretu s osobama s posebnim potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 9 (2004.), 627 – 630.

MATOIC, Zvonka, Obitelj i osoba s posebnim potrebama, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 2 (2003.), 83 – 87.

PAŽIN, Zvonko, Utjecaj djeteta s posebnim potrebama na bračni i obiteljski život, u: *Vjesnik Đakovačke i Srijemske biskupije*, 2 (2003.), 88 – 89.

PULJIĆ, Ana – VULETIĆ, Suzana, Dostojanstvo osobe u kontekstu kršćanske antropologije. *Služba Božja*, 59 (2019.) 3, 292 – 311.

TAMARUT, Anton, Odnos vjere i razuma u svjetlu čovjekove stvorenosti na sliku Božju, u *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 2, 245 – 261.

VELČIĆ, Bruna, Čovjek – slika Božja i njegova moralna odgovornost , u: *Bogoslovska smotra*, 82 (2012.) 3, 533 – 555.

E) Web mjesto:

Ante Bekavac, Služenje čovjeku – put djelotvorne ljubavi, preuzeto s: <http://www.kbd.hr/fileadmin/Arhiva/Dokumenti/Sestrinstvo/dr.sc.Ante-Bekavac-Sluzenje-covjeku-put-djelotvorne-ljubavi.pdf> (20. rujna 2020.)